

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

**АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ
ЭДДЭБИЙЈАТЫ ТЭДРИСИ**

Азэрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлијинин
журналы

1954-чү илдэн чыхыр

№ 1 (175) 1998

Баш редактор:
Б. Н. ЙУНУСОВ.

Редаксија хеј'эти:
А. А. АБДУЛЛАЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЕВ
Б. А. ЭҮМЭДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЛЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЕВ
Т. И. ҢАЧЫЛЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЕВ
Ј. М. СЕЙДОВ.

**«Жәләчәк биликли,
елмли инсанларын
чијинләри үстүндә
гурулачагдыр.»**

Һ. ЭЛИЕВ

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Ше'бо редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

M. B. Ахундова замена
Азэрбајҹан Республикасы
Мәдениет министрлугунын
Мәдениет мактабасына

АДР-ИН ПАРЛАМЕНТ ДИЛИ

Ағамуса АХУНДОВ,

Азәрбайчан Республикасы Елмөр Академијасы
Наимини адъина Диличилик Институтунун директору.

80 иллик юбилејинә һазырлашдыгымыз Азәрбайчан Демократик Республикасы һәр бир мүстөгли дөвлөт кими фәлжитоннан ела илк күнләрнән дөвлеят атрыкулттары олан бајраг, көрб, һими, дөвлөт дили мәсәләләрни ишәп шешүл олду. Бизим учын нарағылдырым, Халы Чүмхүрийәти нәкүистинин һәмми атрыкултар һагында вердији ишк гөрәр мәнә дөвлөт дилина ишәп алду. һәмми гарары олдуру кими веририк;

Дөвлөт дили һагында

28. Дөвлөттө лисан түркчә гәбул едиләрәк, мұвәggәtәn һекумәт, мүсиссәләрнәдә рус лисаны исте'малына мүсандә едилмә: си һагында

Некүмет 27 иүн 1918-дә гәрәр верди:

Дөвлөттө лисан түрк дили гәбул едиләрәк иләридә бутун мәнкәмә, идәре-дахиلى же вә саир дөвәндө вәзифеләрни башында дуранлар бу лисаны биләндер олана гәдер һекүмети мүсиссәләрдә рус дили ис-те'малына да мәсандә едилсін (Бах: Насиб Насиббазда. Азәрбайчан Демократик Республикасы (мәғаләләр вә сәнәдләр). Бакы, «Елм», 1990-сән. 93).

Гәрәрдан көрүндүјү кими, һекүмет о вахтлар түрк дили адланан Азәрбайчан дилини дөвлөт дили кими гәбул едәрәк, елкәнни мәнкәмә, дахили ишләр идарәләрнән вә саир даирәләрдә вәзифә башында оларын дөвлөт дилини билмәләрни гәдер олан мүддәттө һекүмет мүсиссәләрнәдә рус дилини ишлән-мәсина ишәз веришидир. Гәрәрни мәтниндән көрүндүјү кими, Азәрбайчан Демократик Республикасының рус дилинин исте'малына ишәз вереси мұvәggәtәti тәдбири олумыш даёт учын нәзәрәде тутулышшудур.

Жерин кәлмишкән гейд едим ки,

дөвлөт дили һагында олан бу гәрәр һекүметин «Милли бајраг һагында» дәккы 9 нојабр 1918-чи ил тарихли гәрәрнән алты ай өввәл верилмишди. Бу факт илк Азәрбайчан һекүметинин дөвлөт дили мәсәләсина нечә диггәт ятиридијини айдан көстәрир.

***

Азәрбайчан дилинин Азәрбайчан Демократик Республикасының сезүн асл мәнсасында дөвлөт дили кими ишләнмәси өз һәгири тәркуби тәт-бигини кениш шәкилдә илк Азәрбайчан парламентинин дилинде тап-ди.

Баллы олдуру кими, Азәрбайчан парламентинин өмрү соң да бајук олмайы. О эз фәлжитене 1918-ин 7 декабрында башламыш, 1920-нин 27 априлендә баша чатырмышшыр. Парламент бу мүддәт әрзинде 140-а жаңын ишлас кечирмиси вә 300-дән соң ганун гәбул етмишди. Бир не-че тәтнәни вә нөвбәдәнкәнәр ишлас нөзөре алынмаса, бүткүн јығын-шаглар ишкүзар шәрафтә кечмиш-ди. Илк Азәрбайчан парламентинин ишлас протоколларының дили уз-риндә атрыкулымыз мушандылар онун дили һагында айдан тәсөввүр ярадыр. Бу тәсөввүр там өсас верири дејәк ки, Азәрбайчан едәbi дилиниң расми парламент услугубы илк дәфә мәнәз Азәрбайчан Демократик Республикасының фәлжиттө көстәриди дөврүде јарымышшудур.

Азәрбайчан парламенти сәнәдләринин дилиндә диггәти чәлб едән илин ҹәhet өсүн бүтөн бир дөврүн едәbi дили бараде там тәсөввүр яратмасызыр. Мә'лумдур-ки, бутун дөврләр учын олдуру кими, XX әср едәbi дилимизин үмуми мәнзәрәсini дә һәмми дөврө ғазылыш бәдии есәрләрин вә соң кениш ше-

килдө олмаса да, дөврүн мәтбуатынын дилиндән алышыг. Азәрбайчан едәbi дилинин тарихинә һәср олунмуш есәрләрдә көстәрилди кими, о дөврдә Азәрбайчанда бәдии әдәbiјат ингилаби-демократия әдәbiјат, реалист-мағрифәрвәр әдәbiјат, романтик вә буржуза әдәbiјаты олмагла дәрд әдәbi услугуда мәвчуд олумш вә өз ифадәләрини уч әдәbi-бәдии дил үслубунда тап-мышырды. Лакин XX әсрин өввәләриндән башлајан бу дил дурумунде бир-бириндән принциплар фәргәнән өсас икى сәчијиәв чәhet олумшудур. Азәрбайчан парламентинин дилинде дә бу икى ҹәhet өзүн айдан көстәрир: Бир тәрәfdәn Азәрбайчан умумхалг дили үзәринде јүксәлен, о бири тәрәfdәn даһа соң османлы дилине чакын, бә'зи һалларда таамимле османлы дилиндән ибәрәт олан бир дил. Лакин әдеби дилимизге парламент үслубунда онун там бу шәкилдә гәблигәнмиш формалары әвәзинә, өзүйjätte, мәвзү иле, шәреитле баглы даһа чевик ифаде тәрзлери вәрдү. Азәрбайчанының или парламентидән ҹыхышлар дилчә даһа рәнкәрән иди вә өввәләнедән мүэjjәнләшмиш гәлилләрдә чатын јөрләшири.

Дејіләнләрни парламент үзвәләrinин ҹыхышларындан көтирилән аша-ғыдақы нумунәләрдә айдан көрмәк олар.

Азәрбайчан Чүмхүрийәтинин мәчлиси-мәб'усаныны (парламентинин), биринчи ичләсүнда Шураји-миллийин (милли шуранның) рәиси Мәмәмәт Эмин Рәсүлзәдәнин кириш сезүндөн: «Мәнгәрәм мәб'устар! Азәрбайчан Чүмхүрийәтинин илк мәчлиси — мәб'усаныны ачмак јум сәәдәти, сиз мәнгәрәм мәб'устары тәбррик етмәк шәрфөнин өндәмә душмәси или мүфтөхәрәм (алгышлар), әфәндиләр.

Русияда зүйүр едәbi ингилаби-кабир дикәр һәғигетләр адасында бир һагыгети-баирини дахи е'лан етмишди. Бу һәғигет үйләтләрин һәғиги-һүррийәт вә истиглаштары иди. Русия ингилаби тәбийетинде мәвчуд олан руға садиг галараг табии јолу иле инкишаф етсөди, милләтләрни һүгүгүнү тә'мин иле мухтаријәтләрдән мүтәшәkkil азад вә демократик

бир Рүсијаны бир ан өввәл тә'сис едәвәкди. О вахт табии иди ки, Ру-сијада јашајан мүсәлмандарын да һәјати-сүијаси-сүијасиәри, дикәр мән-күм миllәтләрлә бәрабәр, башга бир тәрігде ҹәрајан едәвәкди. Ми-лләтләр канди мүгәдәрратларының тә'јинин пәк сәмимани бир сүртде Рүсија мәмліси-мүсиссанындан көз-ледилер». (Азәрбайчан Республикасы МДА Мәркәзи Дөвләт Архиви, ф. 895, сијәни 1, саҳлама вакид 1, с. 5—10 өлжәзмеси. Стенографик неб-сабат, с. 2).

һәмни ичләсда вүкәла ранси (баш назир) Фәтәли Хан Ҳоjsинин ҹы-хышындан: «Мәнгәрәм Азәрбайчан парламенти өзәси! Бүкүнкү күн Азәрбайчан үчүн бајыр, әзиз муба-рәк күндүр ки, јүхүмзуда көрмәз-дик, әглимиззә көлмәзди. Бу күн с күндүр ки, мухтаријәттө әлиниң ал-дыныз, һекумәт вәкаләти иле өзү-мүзү дә сизинде бәрабәр тәбррик едирим (алгышлар). һекумәтин бор-чудур, һүзүрүнүзда олсун, өски фәлжиттө ва һәнки өвза алтында ишләдәндијини сизә өрз етсін. Мән бу күн һәр нәзәрат һагында сизә ма-лumat вере билерәм. Мән бу күн һекумәтин тарихини вә на кими өв-за алтында тәшикел етдијини сизә өрз едәвәјәм». (Јенә орада, с. 7).

Парламенттің һәмми күн көчирилән ичләсүнин протоколундан ки-чилик бирләрчан да охуучуларын диг-гәттөн тәгдим едирик: «Сәдәр: — Буна е'тираз еден варса, әлини гал-дырысы! Демәли, тәклиф гәбул олу-нур. Иттиhad фирғәси тәрәfinән тәклиф вәрдүр.

Гәрәбайли — Мәчлиси-мәб'улсы-нын күшада мұнасибәтила иттиhad фирғәси сијаси мәб'устар үчүн әфи-ви-умуми е'ланыны тәклиф еди.

Шејхұлисламов — һұммәт фир-ғәсін иттиhadын арзу етдији тәклифи тәбррик вә гәбул едири. Бу мәсәләни фракцияда галдырым жистеириди. Фагет бүкүнкү ичләсда музакира едилмәjөнүни нәзәрә алараг гал-дырмады. Бу мәсәләни фирғәләрин дикларасында охунмасына тә'сис етирик, һәр налда афи-умуми әле-хине неч кес е'тираз етмәз. Биз тәб-рик вә иттиhad тәшәkkүр едирик». (Јенә орада).

М. Ә. Рәсүлзәдәнин бу тәклифа

Мұнасқбеттің билди्रендән сонра сосиалистлар фраксиясындан олан Аслан бәй Сағиқұрдисі даңышырып: «Жәзәл тәқлиф едилди. Шүкүрләр олсун ки, шымди биз бурада йыңылбы дашына билиріз. О ганлар ки, текүлмәлікіди, бизи бу құна чыхармышсың ве бағырмызың галдырымашсың; онлары унұтмағалын. нүрријат ве ингілаб шүһәдасының истиреқтәр рұндары үчүн таварғе едірик аяға дұрасынан. (Намыс галыхы). Мән сосиалистләр тәрефиндан бу тәқлифи тәбрік едірам». (Еңа оралад).

Бу сәтирләrin саýыны артыrmag да ола. Дүшнүрөм ки, онлар илк Азәрбаýчан парламентинин дили haggында мүәйїен тәсөввүр јарадыр.

Көрүндүү күмі, М. Э. Расулзада-
нин дили бүтүн дикәр чыхыш едән-
ларин, истәр Ф. Хойсекинин, истәр
иттиһад фраксијасындан олан Гара
бәй Гарабејлиниң, социалистләр
фраксијасы нұмаәжәдәләри Әбкәр
ага Шејхұлисламов вә Асланбай Са-
ғиқұрдинин чыхышларының дили
үзға мұтағисса айдын көстәрір ки,
парламент дилинден икى улсұп өзүнү
айдаңына буруузе верир. М. Э. Рәсул-
задәнин дили даһа чох мұрәккаб-
дир вә мұрәккаблық өзүнү дилин бу-
тун, јеңін һем фонетик, һәм лексик,
һәм семантик, һәм да грамматик
савијәләрinden көстәрір. Башга сез-
ле, онун нигитінде алынма сезлар
[мәбүс, јүм, мұфтәкәр, банира, тә-
риг, қанды, пәк, сәхимани, зүнур
вә с.], изафәт тәркибләре [мәччи-
ки-мәбүсанс, ингилаби-күн, һәнги-

[*хәтти-байра, хәтти-хүрријэт, хәтти-сиясиалар, мәллисни-мүссысан*] бу кичик мәтн парчасы учун олдугча чохдур. Эрబ ве фарс дилләрина уйғун, нәбелә «милләтләриң һүгүгүн-ту» мәнди мұхтарияттәләрән мұтасақкын азад ве демократик типпили гејри-ади синтактика конструксиялар бу дилин интонациясына де бир ядлыйг ве арханикlik көтирир. М.Ә. Рәсүлзәдәнин «языларынде Азәрбајҹан дилинин морфологи нормалары да түрк дили нормалары иле эвәз едилмәшишdir. Мәсәлән, фе'лин индики заман шәкилчиләри вә биринчи шәхс шәкилчиләри, әмр шаклинин биринчи шәхс сонлогту, исмин тә'сирлик һал шәкилчиси вә с-

Ф. Хоқинин чыхыш етдиң дилдә исе а'за, эрс етмәк, һүзурда олмаг, оза вә мусыр дилимиз үчүн мүәјін дәрәнедә архандашшиш альниң сөзләрдин баша бир шеи јохдур. Социалистлардан Ә. Шейхулисламовун нитги иса мусыр дилимиз бүгүн параметрләрдә даһа жахнындыр. Нәгајат, Г. Гарәбәевинин дили кеңүндүйү кими, М. Ә. Ресулзадәнин дили илә формача даһа чох сәслэштир.

Аз-чох фәрглә бу дил хүсүсийәт-
ләри парламентин дикәр нұмағәндә-
ларинин дә чыхышында мұшақиде
булуну.

Азәрбайҹаның илк парламентиниң дилинен бу везнама-хөсүслүгү бир мәденилүүлүк сәләни хүсүсүлә изән етмәји тәләб едир. О да бундан избәрттир ки, дөвөләттөн бу али органында язылы түзүлүлүк шифәни нитт арасында чид-дик фәрт олмушады. Бәзى истисна-шар нәзәрә алынмазса, сәнәдлә-мин, теклифләрин дили бир умуми, төлөк да, мәчбүри принципсө асас-тамыш, шифәни ниттгә исә, бир айда оларaq, сәрбастилә имкан ве-илмиштirdir. Мәсәлән, соосалистлек-траксијасындан оланларын чыхыш-тары өз саделийи ве миллиији ила-япасир дилимизэ чох жаҳын одлуу-алда, оланларын тәгдим етдији сә-адларин дили өз гөлизлий илә, мәсәлән, М. Ө. Расуловдәнин пар-ламентинин ачылышында сөйләдији асми ниттгүн дилиндән аз фәргел-тир: «Әмәнд Җөвдәт — Сосмалист-тер итифагы парламенте бела бир кийлифтедир. (Охуу).

Мәлчили-мәб'усының социалист-ар фраксијону нөкүмт, рэисинин арабаг маһалында Андраникян елә-зүлмләр вә бунларын елеји-е керүлән тәдбиrlәri һагындақы заһаты, кафи билмәјib, һагиги вә тәдбиrlәri иттихазини төләмәккә бәрабәр нәвәдәкى масә-ләрин музакирасына кемәjи тек-иф едир. Сәдәr - мусават фирға-и дә бу тәклифи едир: (охуур).

Ваге олан иртийзәһ вә чөвәбен һемумт рәсисин Гәрабағ мәсаләсін бу вилајатде вәшиликлер едән иңдранын четескіңгында вердији заһаты кафи көрмәлек берабер, зербайжан мәчлиси-мәбүсеси вә тәмаммында мұлымын асыс, Азәр-

Бајчан Чүмхүрийнин **нејсийнти**, чүмхүрийт **энэласинк төмний-асадын** ирчтэна аид олан мэсэлэлдэд көрсөжин дэх гэти сијаси вэ ас-көри тэдбирлэг ирчээрснэдэа **мэб'усан** хөгжинийн дайна **хүмаяг** вэ **өтибара**ны мээндээр олачагыны бајан илрэвээдэки мэсэлэнгийн музакиирсэнд кечмэйж төлжидир» (Азэрбајҹан Республикасы МДА, ф. 895, сијаш 1, № 1-16, 38-48, Фонд № 10000).

иши 1, сан. 36—48. Шөгөлгөдөр ичлас». Экисен, М. Э. Расулзадандын парламенттэй адри (ординар) чыхышлырьында исэ бий онун расмы нитлэрийндэв вай язсылы эсэрлэрийн диндэн таламаилаа фэргли саде бир диллэ гарышлашырыг. Парламентин икинхи ичлэсэндээ чыхышындан: «...Эчебаа бејж мөчлис гурсан мухталийн фиргэлэрэдэ програм дэвишиклийн көрмүурсунуз?» (Азербайжан Республикасы МДА, ф. 895, сяяни 1, иш 1, сэн. 12—21. Стенографикнесабат). Йенэ һөмин ичлэсдээ дедилрэйнден: «Бэйланнэмээзүй өлнөн итмэдэн өввэл мугеддимы олаараг бејж итмэдэг истэйжарын ки, кечамгэлга јанашиб, чыхышларынде «Өфөндилэр» мурасыт формасындан да истифадэх этишидир. Ичлэллараа сэдрик едэн мусаватчы һасен бэй Агафей дахаа чох «Мөнхтэрэм парламент эзэс», «Мөнхтэрэм парламент узвэлэри», «Өфөндилэр» мурасыт формаларыны ишлэтишидир. «Нэээрээт» хитабына итихай фракциясындан олан Гара бэй Гара бејовуун чыхышында раст кэлдик. Олон социалистлардэн Эбэр ага Шеҗх хүлисламзадэ вэ сол мүстагийл Абдулла бэй Өфөндизадэ кими ejni замаада «Мөнхтэрэм мөчлис эзэлары» мурасыт формасындан да истифадэх этишидир.

АДР-ин парламент дилиндө терминләрин ишләмәсindә да маралы чәнатлар вардыр. Айдан көрнүр ки, терминология саһисинда чох бејук сәрбастлик олмушшуду. Парламентин ады, визифе билдәләр ин терминләрин hәле формалашып мадыры айдан көрунүр: Мәселе парламент — парламан — мәчлис-

Азәрбайҹан Демократик Республикасынын парламент дилинин тәгигинин иллә нәтиҗәләре да көстүрүп ки, АДР Азәрбайҹан әдәби драматик тарихиндә нәтиҗәтнән айрым бирдей тәшкىл едир.

**«Мәңтәрәм парламент әзапары»
«Мәңтәрәм мәчлис әзапары».**

Бұ санкция мұрашынан формасында

Бүлеккүй мұрағат формасындан истифада чыхыш едәнләрдә мәнсүб олдуғу фраксијаларла мұағіән дәреңде бағылды иди. Лакин бу системә шәклиндә олтамызышты. Масалан, Мұсаваттың лидери Мәммәд Әмір-Ресулзәдә чыхышының адәттән «Мөһәтәрәм мәбүсүлар» сезіләри или баш-ламағла жаңашы, чыхышларында «Әғәндилдер» мұрағиет формасындан да истифада етмишdir. Икласларла сәдәрлик едән мұсаваттың һәсәнбәй Ағаев даңа даңа «Мөһәтәрәм парламент азасы», «Мөһәтәрәм парламент узварлары», «Әғәндилдер» мұрағиет формаларыны ишләтмишdir. «Нәсәрәт» хитабына итихади фраксијасындан олған Гара бәй Гара бәјовун чыхышында раст көлдик. Оссоциалистләрден Эйбер аға Шейх хүлисалмазда вә сол мұстагіл Абдулла бәй Әғәндизәдә кими еїни заманда «Мөһәтәрәм мәчлис азалары» мұрағиет формасындан да истифада етмишdir.

Вукела рәсиси Фәтәли Хан Ҳојскинин чыхышларында исе даһа соҳи мурасиат формасынна раст келиптирилген «Мәңтәрәм» Азәрбайҹан парламент эәзасы, «Мәңтәрәм мәбүслары», «Мәңтәрәм эзалар», «Мәңтәрәм парламент эазалары».

АДР-ин парламент дилиндә терминләрин ишләнмәсindә дә марапалы чөнчөләр вардыр. Айдын көрнүк и, терминология саңасинда чох беүк сәрбестлик олмушуду. Парламентин ады, вәзиғе билдирен терминләрин һәлә формалаудырып айдын көрүнүр: Мәсалә парламент — парламан — мәчлис-

НӘЙДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ

Әскәр ГУЛИЈЕВ,

Тәһсил Назирлији дәрслек, мәтбугат вә нашријат шөбәсинин мүдүри.

«Нәр бир халг өз дили иле јарын. Аңаг халтын дилини јешатмаг, инкишаф етди्रмән вә дүңя мәденијати сәвијесине галдырымаг халтын габагчыл адамларынын, елм, билник адамларынын фәзлијати нағасинда мүмкүн олур...». Бу мүдрик көлем зәмәнәмизин бейүк сијаси хадими, Азәрбајҹан Республикасынын Президенти, зати-алиләри нәйдәр Әлијеве мәхсүсдүр вә һәмми дәнијана фикир санкы бейүк узакгәрәнилкә онун өзү нағында дејилб... Догрудан да, тарихи реаллыг беләдир ки, дили јашадан вә инкишаф етдиран халг олса да, нәр бир дилин һәтәрефли инкишафы, зәнжинләшмәсін вә бейнәлхәл нүфузга наил олмасында гүдратли дәвлат хадимләrinin мисислек ролу олур. Бу бәхымдан милли мәннәтийизин, ма'нәвијатымызын символу олан ана дилимизин — Азәрбајҹан дилинин сон отuz илдәкі һәтәрефли инкишафы вә ишләнме дәирасинин жәншәнәмасы, онун дәвлат дили статусuna җијәләмәсі, бейнәлхәл мұнасибәтләр системасында оламы — дипломатия дилин чөврилмәсі, дүнjanын инкишафы етмис дилорондан бири кими бейүк нүфуз газанмасы, өләмәзди бу илләрде һәјәтә кеңирилен үгүрлү дил гүручулуга ишләре вә бу кими умуммилли мәселәләр көркәмли дәвлат башчысы, мәһтәрәм нәйдәр Әлијевин бу дәврдә етәрдигы ардычыл, мәсәдәнлу, мудрик дил сијасети иле бағыльыр. Лакин өтәрәп етмәлийик ки, бу дәни шахсијетин сон 30 илдә Азәрбајҹан дилинин дәвлат дили олмасы, онун инкишафы вә нүфузунан галдырылмасы јолунда апардығы тарихи мүбәрәзи, өлкә-

јүксәк дәјәрләндирilmәсі сајылмалыдир. Бу көлем, дикер тәрафдан мәһтәрәм Президентимизин ана дилимизе — Азәрбајҹан дилине олан сонсуз севкисини, бейүк мәнәббәтенни бир даһа нұмашиш етдирир...

«Нәйдәр Әлијев вә Азәрбајҹан дили» асаринин «Азәрбајҹан дили мәсәләләре» адланан биринчи белгеси бүтөвлükde мәһтәрәм Президентимизин Азәрбајҹан дилинин инициафы вә дәвлат дили статусына җијәләмәсі ѡюнандаки тарихи мубаrizәsinin мәрхәләләр (70-чи илләр, 80-чи илләр вә 90-чи илләр), һәм дә мүхтәлиф саһнөләр үзәре (дил сијасети, дил гүручулугу, дил мәденијати вә с.) арашдырылмасына наэр едилүү.

Тарихдан бәсли олдуғу кими, жашидырымыз XX җүзилликдә Азәрбајҹан дилинин дәвлат дили олмасы учун бир неча дафа — 1918—20-чи илләр Азәрбајҹан Демократик Чүмһуријати дәврүндә, 20-чи илләрдин өзөвләрләндә Н. Нәrimanovun рәhbәрлиги заманы вә 50-чи илләрда М. Ибраһимовун Али Советин сәдри оларкен — тәшәббүслөр олумшаса да, баш бервиш тарихи просесләр нәтижесинде һәмми идеяны һәјата кечирмәк мүмкүн олмасындыр. Бутун бу тарихи үгүрсузлуглары дәриндән билмес вә тарихин ибрат дәрсләрindән дүзкүн нәтижә чыратмасы бачармасы, Шәрвә гәрб дүнjaşының яхшы танымасы, халтымызын менталитетине дәриндән бәләдлиji мәһтәrәm Президентимизе 70-чи илләрде өлкәмизин иғтисади, итимади-сијаси вә мәдени һәјатында бейүк дирчелүш јаратдығы кими, Азәрбајҹан дилинин инкишафын мұнасибәтde дә Азәрбајҹан әhaliyинин етник тәркибини, өлкәнни мили-иكتимай марағыны нәзәрә аларға өзүнәмәхсүс дил сијасети ішүтүмәj имкан вериди. Бу сијасетин башлыча амалы исе ана дилини даңа да инкишаф етди्रмәк, әдәби дили қылаламаг, оны мүстәгил дәвлат дилине чөвирмәк вә бүнүн учун лазын олан функционал-услуби имкларда җијәләндirmәк иди...

Китапда дәйдилүү кими, нәйдәр Әлијев фәзлијетини бир неча истигамәтдә гүрурду ки, бүнлардан биринчиси, шәхси нұмұна олмушадур. Хатырлатмаг јерине дүшәр ки, 1970-чи илде Бакы Дөвләт Университети 50 илләр мұнасибәтін кечирин 1920-чи илләрден сабитләшмис бир әнәмнән — дәвлат вә партия рәhbәрләrinin мүлтәг русча дәнышмасы — арадан көтүрүлмәсі ѡюнада ириләj догру бейүк адым иди. Бу адым ана дилимизин мәрһөлә, тәкимләшеш-тәкимләшеш дәвлат идәрәчилиji органларына аяг ачмасына, ишлене сферасынын жиһизләнмасына јол ачды...

Мәһтәrәm нәйдәр Әлијевин, аңа дилимизин инкишафы ѡюнада апардығы мәсәдәнлу сијасети 1970-чи илләр 2-чи йарысында Азәрбајҹан ССР-нин Конституциясына Азәрбајҹан дилинин дәвлат дили олмасы берәдә айрыча, 73-чу маддәнин салынмыс иле нәтижәләндә. Бу да тарихи һәнгätetdir ки, һәмми маддәнин Конституцияja салынmasының реяллашырмал мәсәдиле о, өзү җәрдәчылыг иттиғагларына һәмми тәләблә чыыхыш етмәк учун сиғариш хәндермиси вә онлар бу ишәдән соңра һәрәкәт көлмиш, нәтижәдә Москванның мугавиматини гырмал мүмкүн олмушадур...

Мәһтәrәm Президентимизин өзүн дедији кими, Азәрбајҹан ССР-нин Конституциясында Азәрбајҹан дилинин дәвлат дили олмасы һагда айрыча маддәнин тәсбіт олумасы «ко заманы шәрәйтde республикамызда, умумијетле, өлкәмизин тарихинде чох бейүк нағиса иди...»

Професор Низами Худијев өз китабында мәһтәrәm Президентимизин 70-чи илләрде ана дилимизин мүстәгиллиji вә онун дәвлат дили олумасы мұбәрәзә тарихин шанлы сеһиғәләрини тәмкинле вәрәгәләр, онларын профессионал шерһинни верәрәк коммунист режими шәрәитинде, Москванның күчүл мугавиматине бахмајараг, 1978-чи Конституциясында дәвлат дили барәдә мүддәзәнин тәсбіт олумасыны, нәр шејдән әввәл, рәhbәr гәтиjiettinin, ана дилине сонсуз өвләд мәнәббәтинин парлыға ifadәsi кими дәјәрләndirir. Мүәллиf догру оларға жаъыр: «73-чу маддәнин сеһиғәт Азәрбајҹан ССР-нин Конститу-

сиясында дәлелт дили нағында маддәдән кедір — Ә. Г. жабунаң сонра һејдәр Әмбіев, там мәс'уліктердә деңгэ биіләрки, бүтүн гүвасини һемин маддәнни һејтә көзірілмесінше сарға етмішdir — бүнүн учын езүнәмдөхүс бир тәшкилатчылық габилиттәни иле республиканын милли потенциалыны, имкан-дарыны һәрәкәттә көтиримши, ана-дилли кадроларыны мұхталиф саңа-ларде, о чынларды дәлелт идара-чилини саңасынде мүнәм жер турама-дашынша шәрәптәр араттышылды.

Китабда 80-чи илләрдә мәһтәрәм
нейдәр. Элијевин Азәрбайчандан кә-
нарда, Москвада фәзлийәт кестәр-
дији илләрдә ана дилинин тәдриси-
нә олан лајеđ мунасибәт вә бу мә-
селејә зиялъяларын hаглы «тирас
билдиrmәләр», елаçә дө 90-чи ил-
ләрин өввәлләринде ана дилининизин
ады или бағы буюаҳылан негсанлар
бүтүн инчәлкәләр илә сабр вә тәм-
кинле, зәнкин фактларда арашды-
рылыр, тарихи реаллыйг зәмийнинде
дәjәрләндирисип.

«heiðér Элијев вә Азәрбајҹан дили» китапынын 1992-чи илда дили мизин ады ила邦аглы Милли Мәмләтичин гәбул етдири мә’лүм гәрарын тархын яңалышынын вә долашыглығынын дугуран сабебләр айданлаштырылып, һәмин сәһиннә арадан галдырылымаса миссијасынын да мөһәттәрәм Президентимизин үзәрине душдүү, онун парлаг зекәзы, дәрін ағ-

лы, мәһқем ве җенилмән мәнтиги, сијаси узагжерәнлиji сајесинде ве-
зітейдөнд ҹыхамын мұмкунлук ай-
дан диллә, хронологиярдыңызның
олуру да ҹынсыз татырыпты. Айдан
олур иш, мәңгіларым Президент-
тимизин шәксі тәшеббусы иле 1995-
жыл иштеген оқтаберин 31-дә Азәрбайжан
ЕА Рәјасет һеј'атинин бинасында
бүтүн ҹаралығының иттиғағла-
сынын, елм адамларынын, апарычы
зиялдауларынын иштиракы иле мүстә-
жит Азәрбайжан Республикасының
Конституциясында дәвләт дили-
нин ады мәссләсі кенин музакирә
олунды. Бу музакирәни тарихи-ме-
диумдар әһәмийтін көрә 1926-чы ил-
де һәмин бинада (кечмис «Исмаил-
лиә — Ә. Г.» кечирилмис) I Түрко-
ложки гурулатауда мугайса иетек-
шілар. Лакин соңынан музакирә мүс-
тегіл милли деялтчилијимиз ба-
хымындан биринчиден тат-тат әһә-
мийдеги нағисе кими тарихи жадда-
шымында галаңағадыр...

Мұзалиф мұзакирыларын тарихи әһмияттіндән даңыштарқан жаыры: «Азәрбайжаным мұасир ичтимағ-саси ве елми һәјатында бейүк һади-сан олар бу мұзакирыләр нейдәр Әли-евин яныныз қызын интеллектуал са-нијәсінін, умумиләшдірмә-мұмәр-әздәләшдірмә габилитациянда деіжіл, шекинкен таураубасынін, баш вермиш-тарихи һадиселәрә неча мұнасабеттөреследійнін, һәтта соң мұнұм һади-саннан билавасыт иштиракшысы ол-білугүн кестарды...».

Китабда деңгизди кими, Азәрбайжан Президентінде көркемлі натыялар үчүн сәнгиятты олар үч мүһым әлемдеги үчүү — а) үндүр бөйкөн, эзэмэйт — умумијеттә, харике жаңалык, көркем; б) күр, тағырлык, жаңылык, мәнгілдік мәнтиг —

«Нейдер Элиев в Азэрбайжан дили монографиясынын иккичи бөлмөси мөһтәрәм Президентимизин феноменал нитти вә нағтилгы мәһәмәттүүлүк мөвчүддүр.

Тарихи һәигигәт беләдир ки, на тиғлис үчүн бу кеңіфіјәтләр Учкынан Танрынын мәрхәмәти илә верилир.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»

ОРТА ВӘ АЛИ МӘКТӘБ ТӘДРИСИНДӘ

Жусиф СЕЙДОВ,
профессор.

Ичбари орта тәһисил системинин фәләмийәт көстәрди бизим өлкәдә бүтүн көңчлийн егли инкишаф юлы орта мәктәбдән кечир. Бу о дәмектир ки, чәмијәттә тәшкіл едәннәр бурада формалашмаға ве истигамәт алмаға баһајыр. Чәмијәттин психологиясы, әхлагы-мә'нәвәи алами ону тәшкил едән инсанларын әсас гиссинин тәрбијесинде, давранышындан, дүнија көрүшүндән, вәтәнә, халга мұнасибатидан ве башта чохлу көфүйілтеріндән асыльдыр. Бу көфүйілтерін әсасы, шүурлу есасы орта мәктәбде гојулур. Орта мәктәбда елмләрин әсаслары еյрәдилер. Орта мәктәб мұхталиф елм саһәлеринә аид үмуми тәһисил верир. Аның бу тәһисил әхлаг вә идея тәрбијеси ила, вәтәнпәрверлик, инсанпәрверлик тәрбијәсінде мүшәйеф олуну. Орта мәктаб мә'зүн тәкъе айры-айры елм саһәлерине баһәлән көн кими фәләмийәт мәйданына көлми, о, һәм дә жеткин инсан кими бу мәйдана көлир ве я көлмәлидир. Она көрә дә, орта мәктәбдә һәр бир мәденияттән изихтисасына аид фәнни тәдрис етмәкли берабер, тәдрис етдиши фәндән асылы олмајараг, бир дә «тарбијә фәннини» тәдрис етмәлидир. Бурада мәденияттеги дәдикләри дә, һәрәттәләри дә, кейими дә рол ойнајыр. Бинунда белә, шакирде тегдик олунан материал хүсуси өнөмийеттә көсб едир. Шубһасиз ки, бу ишада һүмәннитар фәнләрин ролу мүгәјисе едил мәз дәрәмәдә бејүккүр; бу саһәс аид дәрсликләрин ролу иса өлчүје көлми. Она көрә дә бу дәрсликләрин тәртиби олдуға бејүк һәссаслығы тәләб едир. Шакир дәрсликке өгли пәрвәриш таптырып, дәрсликке мә'лumatlanып, дәрслиже даһа

чох инаныр. һәтта севимли мүәллиминдән соҳа дәрслігін инаныр. Дәрсли тәртибинде һәр факттын, һәр материалин, соғын кенини мә'насында, тәрбијәви анлатын диггәттә нәзәрдән көчирилмәлидир.

Азәрбајҹан халықтарында ән гәдим вә бејүк мәдени халыларданыр. Онун вәтәндашлыг тарихи дә, елм вә мәденијет тарихи дә соҳа зәнкүндири. Мәктәп халымынын бу чохчәтәли зәнкүн тарихинин ән ишыгы чәһәтләрини јенијетмәләре ашыламалыдыр; шакирлар халымынын гәһрәмәнліг тарихи вә гәһрәмәнләр илә, елм тарихи вә алымләри ила, сөнәт тарихи вә сөнәткарлары ила, ҹанашунумул әдәби вә естетик сөнәт абыдәләри ила таныш олмалыдыр. Шакирдин бейинде, тәсаввурұнда вә халыгынын — Азәрбајҹан халынын бејүккүр вә исте'дады, вәтәнин — Азәрбајҹанын зәнкүнлиji вә զәнкүллиji экс олунмалыдыр.

Бу баһымдан, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастарында олдуға кенини материал верир. Бурада үмумиәт тәдрис учун, көннен наслын — шакирларин тә'лими вә тәрбијәсі учун ојранылмәли о ғәдәр шеј вар ки, онлары бир һәммәли китабда да әнатә етмәк олмаз. Биз бүнлардан шакирларда вә тәдрисе лазынын олар бә'зи чәһәтләри гејд етмәк истәјирик.

Әвәзла, шакирд көрүр ки, бу дастарда Азәрбајҹан түрк дилинин садә, айдын, яд әли дәймәмши тәмис, бүллүр, жатымын ифадә тәрзин вар. Намыс көзәз дәнешшүр. Бу қозәллик фонунда гоча ила ҹаванын, бејүк иле ушагын, киши иле гадынын, ханында адамын соҳа чидиди фәргеләри олмајаң ифадә тәрзин вар. Бу ифадә тәрзинде сөзләр, ҹүмләләр

ли» китебінде тәһилл олунан, арашырылан мәселәләрин охуучы даһа айдын, инандырычы чатдырылмасынан хидмәт еден, тарихи мәдени баҳымдан соң дәрәзә файдалы олан иллюстратив материаллар, — соң гијметли фотожәнүлләр де верилицәни, бүнлар монографиянын дәјәрини даһа да артырыр.

Профессор Низами Худиевин бу китабы тәкъе дилинилек елмина деңгел, бутунлукде Азәрбајҹаншүнаслыға гијметли тәнфөдир. Бу китаб көңчлийимиз учун ана дилини мәһтәрәм Элијев кими севмәк, ону горумат, жаштамаг, бу дилде көзәз даңышмаг ким кејиғијетлери ашылајан вәтәнпәрверлик, вәтәндашлыг, ана дилин вә Вәтәнә сөзин дәрслийидир. Бу китабын бу күн елкөмизин тәһисил мүәсиселәримдә фәләмийәт көстәр «Нәјдер Элијев мәктәблөри» динләйнүләри, бүтөнлүкде иса тәһисил мүәсиселәримдә дәјәрли дәрс вәсити кими истифада олуначына инанырыг.

«Нәјдер Элијев вә Азәрбајҹан дили» китабынын түрк вә иккиси дилләрдиндә чап едилмәси Нәјдер Элијев шәхсијәттинин бејүккүр иле jaнаши, ана дилимизин гүдәрет вә зәнкүнлийин Турк дүнәсиси вә Гәрбдә даһа жаңындан танышылык баһымында даң әһәмийеттән оларды. Бу ѡолда мәүллиғе јени јарадычылыг үгүрлары арзулајырыг.

«Нәјдер Элијев ила Азәрбајҹан дили» китабында газандығы тәрүбәден асылыдыр. Мәһтәрәм Нәјдер Элијевин кечдијүәнә жәйт жолу вә итимам-сијаси тәрүбә мәктәби, јүкәк мә'нәви мәдени вә сијаси-идеологияның назырлыгы, халыла даими үнсиздік, ана дилинә дерин сөвки вә бәләдлик, идаражилик вә реәбәрлик исте'дады онун бир натиг кими бу сөнәтиң Парнасына галхмасыны шәртлендirmиштir. Бу нитигин өзәллиji бундадыр ки, дәрин интеллектуал тәфеккур сәнаби олан мәһтәрәм Президенттимизин бутун ҹышиш, мә'руэз вә нитигләр мәзмұнлукын саҳламагла, максимум садә сеззер, ифаделәр, конструксијалар үзәринде гүрулур ки, бу истиналан аудиторија ила ән јүкәк мәжисијәдә контактта кирмәк имкәни верир.

Профессор Низами Худиев һәм минити саџијәләндирин шифаһи нитгә, ҹанлы даңышыға үстүнлүк вәриләсмәсін сабәбләркін ачылајыр, нитгә әрдәчылыгы, мәнтиглик, системлилек кими компонентләрди онун ҹышишларындан көтириджи зәнкүн дил-ниттә нұмұнәләр аса-сында шәрәп едәрак мәһтәрәм Нәјдер Элијевин натиглийни типологияндашындан Шәрәп вә Гәрб тарихик сәнати мәктәблөрлөrinнүн үгүрлүк синтезинин парлаг нұмұнәсі олдуғы гәнәттәнә көлир.

«Нәјдер Элијев вә Азәрбајҹан дили»

ДҮНДАДА НӘ ГӘДӘР АЗӘРБАЈЧАНЛЫ ВАРИ

«Оксфорд Университеттеги етнографиялы лүгәти», «Британија енциклопедијасы» вә ЮНЕСКО-нун мә'лumat бүллетенинә көрә, дүнәдә жаһајан азәрбајҹанлыларының сајы беләдир: Гәрби Алмания — 250 мин, АБШ — 230 мин, Франса — 170 мин, Гәрби Берлин — 50 мин, һиндистан вә Пакистан — 350 мин, Испания — 40 мин, Испеч, Норвег, Данмарка вә Нидерландия — 300 мин, Япония — 10 мин, Австралия — 8 мин, Канада — 15 мин, Ираг — 700 мин, Туркијә — 2 милжон 500 мин, Иран (о чүмләдән Җәнуби Азәрбајҹан) — 23 милжон, Сәудијә Эрәбистаны — 40 мин, Іемән Республикалары — 19 мин, Малта — 2,5 мин нағәр. Кечимиш ССРИ мәқанында жаһајан азәрбајҹанлыларының сајы иса 8 милжондан соҳада дур. Үмумијәттә, дүнәдә жаһајан 36 милжондан соҳа азәрбајҹанлының бејүк аксәријәти гәдимдән Туркијә вә Иран әразисинде мәскән салмыш сојушларызыдыр.

Гәрбин вә Шаригин бир соҳа өлкәләрдинде ѡурд салмыш һәмвәтәнләримиз, асасән, Бејүк Вәтән мұнарибесиндән бир даһа кери гајитмалыш азәрбајҹанлылардыр. Мұхталиф сабәбләрдән Туркијә вә Ираны, хүсусилә Җәнуби Азәрбајҹаны тәрк етмиш һәмвәтәнләримиз, асасән, јүкәк инкишаф етмиш Гәрб өлкәләринде мәскүнлашмышлар.

ејни вә ja јаҳын олса да (hamысы о дөврүн дилидир), психология фәрги вар. Эмиранә ата дејими иле оғлунун оғдан гајтамадыны көрән ана сорғусун психологиясы ејни дејил. Бу күн соң зәнкін Милли әдеби дилимиз вар; «Дәдә Горгуд» дили иле мұғалесе әдиле билмәйен зәнкін лүгеті, минләрде елми, техники терминләри, мүкәммәл грамматик гурулышу, мұхталиф үслублары олар дилимиз вар. Лакин табиилиji «Дәдә Горгуд» дили иле сәсләши, умумшәлек сәзләримизин аксаријеті «Дәдә Горгуд» дили иле ejmидир, сәзләрін әлагәләнне гајдалары да ejnider. Әдеби-бәдени дилимизин поетик чаларларында «Дәдә Горгуд» изләрін вар. Шакирд бу әлагәни көрүр, вә ана дилинин кечимиши ли фәрәп нисси дүрү; мин ил әвәәл дә, мин беш jүз ил әвәәл дә белә данышырыдиг, — деје дүшүнүр.

Орта мәктәбин сәккизинчи си-нифлери үчүн тәртиб едилмиш вә бир неча нашри чыхмыши «Әдабијат мұнтахабатында» «Салур Газа-нын евинин жемаланымасы» бојунан мәтні верилмиш вә соч тәеччубыл көрүнүр вә тәссеф нисси дөгүрүр ки, серлөвәннен алтында «тәрчүма-си» сөзү, чыхарышла да «Тәрчүме h. Араслыныңды» сәзләре жазылышыдыр. (Бәх: Әдебијат мұнтахабаты, 8-чи синиф үчүн. Б., 1975, с. 28).

Бу, орта мәктәб тәддисинде өн зәрәрли бир тәгдиматдыр. Дедијимиз кими, «Дәдә Горгуд» дөврүндән соңра дилимиз узүн ѡл кечиб, бу дастанын дилинде мұасир дөврә да баша дүшүнүлән сезләр да вар. Лакин бу онын дилинин Азәрбајҹан түрі дили олмадыны демәје hatt' вермір. Тәрчүмә о демәктир ки, бу дастан һәмін дастаның сабиһи олан бизим дилимиздә јаранмајыбыр, беләдирсә, демәк, heç бизим тарихи абидемиз дејил. Дастаны шакирларда тәгдим олунан мәтнинин дилини мұасирләшdirмәк, инди учун там аңлашылыгын еткөн олар, лакин оны ушагларда тәрчүмә асари кими танытмаг аңға зәрәп көтире билә». Шакирд билмәлидир ки, «Дәдә Горгуд»ун дили онун ана дилидир, бу дастан мәһән онын ана дил-

линде јаранмышдыр. Бу онын дәстана мәнеббетини артырап. Тәрчүме сөһбети бу мәнеббете зәрбө вұрар. Бу сәз дастаны ушаг кезүнде јадлашдырып, онын милиларынын зәрбө ендирir.

«Китаби-Дәдә Горгуд» гәһрәманлыг әбидәсисидир. Бу өсөрдә халымызын гәһрәманлыг тарихинин кезал нұмұнәләри әкес олумышшудур. Онлар күчлүдүр, чәсарәтлидир, го-чагыр, ејни заманда ағылсы вә дүшүнчәлідирләр. Онларын шәхсинде вә һәрәкәтлөрінде аслы инсанда маҳсус бу икі кејіfiyet бирләшир. Бу бирлик — күч вә ағыл бирлиги тәбии гуввеләр үзәрінде дә, дүшмәнләр үзәрінде дә گәләбені тәмиш едир. «Дирсә хан оғлы Бугач хан бојыны бөјән едер, ханым, hej!..» һекајетінде Бугач Бугач, «Басат Дәләкәзи өлдүрдүки бојы бөјән едер, ханым, hej!.. һекајетінде Басат Дәләкәзи бу икі гуввенин бирлигін иле галиб көлир.

Бу икидләр Оғуз еллериинин вұран элләри, горујұмларындарлар. Ел үгрұнда, ата, гардаш үгрұнда елүмдән горхмајаң икидләрдир. Бугач өз атасы Дирсә ханы, Урз өз атасы Салур газаны, Сейрән бөյүк гардаши Әрәкәи асирлидан хилас едир.

Оғуз икидләри аслы инсаны ниссләрә јашајырлар. Дүшмәнин басарын җалвараны өлдүрмүрләр, ғачаны ғовмұзлар. Је'ни онлар hatt' иши үгрұнда вұрушурлар, дүшмән һарсылык сишиш иш көрәнде оны мәнәв едир, ѹрдунуң дағындық талајырлар; әрәдешшаға тохунмурлар. Милли мәнағеји, динни мәнсүбијети дә горујулар; күлсаләви учуруб јеринде мас-цилдөр тикдірір, дине көлән қағириләри гәбул едирләр. Бу күн ермениләрдин дине әһәли үзәріндәкі вәнишилліктерини көрәнде бир даһа дүшүнүрсөн ки, көр бизим бабаларымыз әң гәдәр инсаны әмделләрле јашајыблар; бизим инсаны, башгаммилаттөрә хейрхан мұнасибәтләримиз һәмін ән'әнеләрден сүзулыб көлир.

Јери көлмишкан дејект ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дине бүрүнмәмишдір; дөгрудур, бурада тәк аллаһа сиataish елејен огузлар вә бүтләре инанан кафиirlәр гарыш-

дурмасы вар, милли гарышадурме бу дүшүнчәни гүввәтләндірир. Үмүмән исе дине бүрүнмәк јохдур, хұрафатдан исе сөһбет кеде билмәз. Бурада ислам дининин инче, сағ үнсүрләри вар. Икидләр дејүш гәбәбы мүгеддәсілігө ғовушурлар. Аллаһа, Мәннәмәде үз тутурлар. «Салур Газанын өзи јамаландырыбы боян бөјән едер» бујунда Газан хан «Су һег дидарын көрмүшшуду», — дејәрәк онунда хәберләшир. Оғуз бөјәләри авәләше «Ари судан әбдәт алдылар. Ағ алышларын жөре годылар. Ики рүк'әт намаз ғылдылар. Ады көркли Мәннәмәде салават қатырдиләр», соңра «битәкаллұф кафәрә ат салдылар». Дәли Домрүл мүгеддәс амал үгрұнда — јашы икидләрі өлүмдән гүрттармаг учун Әзәрайлла вұрушамаға истижир. Бу да оғуз икидләрине мәхсүс қәзәл ҳұсусијәттірді вә бурада жөне Аллаһа ғаяїштыш вар. Дәли Домрүл Әзәрайл әлинде өле-жәнин көрүп она җалварыр. Соңра икимүзүн ҹанын билә алғыл. Горсан, икимүзүн ҹанын билә ғоғыл» — дејир, Аллаһ бу мәнәббетта көра онлар бағышлайыр, өмүрләрini артырыр. Бурада гадынлар әрәптери үчән үчадан-үча тутур, ғызлар сафәрә кеден, кимисе хилас етмәк үчүн дүшмәнле вұруша кедән севкилиләрини һәмишәлик көзләмәјә сөз вәрирләр;

«Китаби-Дәдә Горгуд» һәм дә мәнеббет дастаныдыр. Сөзүн кениш ма'сисында мәнәббет. Сағ, тәміз, улви мәнеббет. Бурада мәнәббет өлүмә галип көлир. Дәли Домрүлун арвада «Мәним ҹаным сөнин ҹанынын гүрбан олсун», — деје әринин өзәнкіден әз өлүмнен разы олуп; Дәли Домрүл исе ондан айрылмаг истәмір, Аллаһа үз тутуб: «Алурсан, икимүзүн ҹанын билә алғыл. Горсан, икимүзүн ҹанын билә ғоғыл» — дејир, Аллаһ бу мәнәббетта көра онлар бағышлайыр, өмүрләрini артырыр. Бурада гадынлар әрәптери үчән үчадан-үча тутур, ғызлар сафәрә кеден, кимисе хилас етмәк үчүн дүшмәнле вұруша кедән севкилиләрини һәмишәлик көзләмәјә сөз вәрирләр;

Алты ѡол аймұнна чатыр тикем, Көләндән-көдәндән хәбер сорам, Хејр хәбер көтүрән ат, дон вәрем, Гафтаптар көдәдәр. Шәр хәбер көтүрән башыны касем, Әрекә синеки үзәриме ғондырымай.

— сәзләре иле әз севкилисисини, ерини ѡола салыр. «Дәдә Горгуд»ун гайдын образлары ағыла вә физики әңәтдән гүввәтләндірләр. Онлар кишиләре јашы мәсләнәттөр верә билир, лазым кәләндә кишиләрла ја-рышылар, ат минир, ох атыр, нәтта лазым кәләндә күләширләр дә. Бу гадынлар гәһрәманлыг дәрәчесине јүксәлір, дүшмәнене вұрушу вә ғәләбә чалырлар. һәм дә гады на мәхсүс инче вә зәрифиләрни иле сәмүйәләнірләр. Намус, сәдәгәт, ара һәрмәт, өвләда ана мәнәббәті онлары Фәргләндірән улви

кеңіфійттәрдір. Гадын арине «башым бәхти, евім тәхті!». Кеңул ве-
риб сөздіким», «Гара башым гур-
бан олсун бу күн сана!», гардашына
вә оғлұна «Ағзын ичүн өлеім, гар-
даш! Дилүн ичүн өлеім, гардаш!»;
«Ағзын ичүн өлеім, оғул! Дилүн
ичүн өлеім, оғул!» — деңе мұра-
найет едір; оғул ата-анасынын науму-
на лека дүшмәсін деңе вә оғлұму-
на разы олур. Оғул атасынын, ана-
сынын алләрінін өзбұқ сафәре чы-
хыр, гајыданда женә дә белә едір.
Баһын, кәленин гајната вә гајнанаја
мұрасиати неchedir: «Атамдан жек-
р гајын ата. Аナンдан жекрә гајын
ан!». Бела бер кәлемде диггет едін:
«Ол заманда оғул ата сезін ики ела-
мәзді. Ики еләсә, ол оғлұны гәбул
елмаздар!».

Бу күн бу мұнасабетләрә нә гәдәр
еңтижәв вәр. Көр «Китаби-Дәдә Гор-
гуд» бизе наеләр дејір, наеләр тә-
ғын едір. Шакирди, яғ тәләбани
«Дәдә Горгуд» аләмінен салмаг, о-
тәміз, сағ дүнія иле көрүшдүрмәк
нә гәдәр әхәмијаттылариди. Бу жыны
дәрслеклеримиз вә дәрсләримиз
бы дүнjanын ибратамис һәјатындан
лазымы дәрәнчәде маалымырыз?

«Китаби-Дәдә Горгуд»да Оғуз еларынан бирлиji, дүшмәнен мұбаратызде жекдиллиji нұмаиши етирилди. Газан ханың қафире ат тәлемеси габагы неңа-неңа икидләр көмәје көлир, «Чал ғылышынан, ағам Газан, жетдим» дејірлар. Атасыны дұстаглығдан гурттармaga кедән Јеңеже Байандыр ханының амри ила ижирмис дерд оғуз елинден икидләр ғошупул. Бу бирлиj дүшмән үзәринде гәләбәни тә'мин едир. Бу күн белә бирлиj нә ғәдәр өнтияжымыз вар. Тораплагарлымызын өрмәни ишғалына ма'руз галмасызын есаc себәбләриңдан бири о заманкы милли паракенделек, дәствебазлы кими жаллар олмушшудур. Азәрбајҹан халыгының «Дәдә Горгуд»да нұмаиши етирилген бирлиj, өн'әнәләри башсыз башчыларының әфәллиj үзүндән, жаҳуд да һакимијетте сақламаг мәседиle апардыглары позуучулыг си-

хазинәсідір. Бу хәзинәні халық малы өтмег үчүн орта ве али мәктәб тәдрисинде бу әбидәі жаусызы жер айрымған, онун мә'на ве мәзмұнның, әзәмэттің көзі насле чатдыр-маяг лазымыры.

«Китаби-Дәдә Горгуд» епосунун 1300 иллик юбилејінин кецирилмәсінің гағында Президенттің гәрапы бу епосын тәддис ве өвірлімәсі са-һасында гарышыя жени вәзифелер гојур. «Китаби-Дәдә Горгуд» деген юбилејінің гейд едилмәсінің гағында бела бир җүкsek сәннідеги дәвлет гәрапары, бир факт кими, һамин абиден Азәрбайжаным мәденніјет тарихинде түттүгү әһәмміjetті мәвгеји бир даһа нұмајыш етдирир. Мәктәблеримизде бу гәраптар гағында да мә'лumat вермек ве «Дәдә Горгуд» дастанларының даһа дәрінден мәнимсәнилмәсінә наил олмаг кәреқдір.

Истер орта, истерсә дә али мәктәбләрдә «Китаби-Дәдә Горгуд» гағында һәм әдебијат (али мәктәбләрдә һәм де дил), һәм де тарих дәрсلىктеринде мә'лumat верилир.

9

Айдан мәсәләдир ки, мүхтәлиф са-
нәләре аид олуб бир-бириндең
фәргәләнән дәрсликләрде веirlән
мәгълуматларын хактери ейни ол-
мур вә ейни олмамалыдыр.

жирләрә төвсіјә едилмишdir ки,
онлары дафтәрләриң көчүрсүнләр,
мә'наларының язсынлар вә синифа
охусунлар.

Орта мәктәбин сон әдәбијат прог-

«Дәдә Гортуд» дастанлары жаңында, ара-сыра олса да, илк мәденияттеги ибтидәм мәктәб дәрсликлариндең башланыры. Истәр ёввәлки дәверләрдә, истәрсә дө сон дәверлөргә да ибтидәм мәктәб дәрсликларинда мұхтәлиф үсүлларла «Китаби-Дәдә Гортуд» дастаны вә ja орадакы инсанлар, гәһрәмәнләр нағында жазылар вәр.

1984-чүй илдө М. Рзагулузадә ва Ш. Микайловын 4-чу синиф учун тәртиб етдикләри «Әдәбијат» (оху китабы) дәрслүйнде М. Рзагулузадәнин «Дәдә Горгуд» дастанының мотивләрең әсасында ишләнмиш «Ана үрәји, дағ чиçәји» адлы мәраглы һекайәс верилмишdir. «Дәдә Горгуд» рүбүнү, бу епсадакы мүгдәслүji, инсаны мұнасибатлери шакирдләре мәнимисстамак учун һәмин һекайә әһәмийтетлидir.

једи «каргыш» верилмишdir.

М. Рзагулузадәнин ўхарыда адыйны қадыйимиз «Ана үрәји, дағ чиçәји» һекайәси дә дердүнчү синиф дәрслүйндиң бешинчи синиф дәрслүйнекецирлимишdir. Алтынчы синиф дәрслүйндинde исә Анарын «Салур Газан» әсәри верилмишdir. Програмда бу әсәрә uy саат вахт на зәрдә тутулур ве әсәрин тәхлили Салур Газан ве Гараш Чобан об разларының сөннijәләндирilmес-

Профессор Яһія Кәримовун орта мәктәбнүн үчүнчи синфи учын тәртеб итдији «Оху» китапында (Б., 1996) «Дәдә Гортгуда адты иики сәнифилкі бир ма'лумат вар». Бурада Дәдә Гортгудун шөхсізіттә, ветен маңбабын, ата-огул мұнасибатлағың һағында гејдләр едилір, дастанлар дақын ше'рләрдән мисралар верилир.

1994 вә 1996-чы күлләрдә ибтидаң мәктебин 4-чү синиғлардың учын ики деңгельсіз бурахалымышырды: Нәriman Абдуллаев, «Оху» (Б., 1994); Нураддин Казымов «Оху» (Б., 1996, 2-чи нөшри). Биринчи дәрсликде бела био ет тапшырыбы вар: «Дәдә Горгудун дәйимләриндән». Бу ад алтында «Дәдә Горгуд» дастанларындан сәккиз чүмле верилиши вә шашрама уйған оларға, «Китаб-Дәдә Горгуд» нағында ма'лумат 9-чү синиғ дәрсликләрindә дејил, 8-чи синиғ дәрсликләрindә верилирид. Нәмән төгидам неча илләр иди ки, давам едири вә мүәжжән мә'нада аныңда چөвримлишидир. Она көре дә биз өввәлки дәрслик ләрә мұрақиэт етмәдән кечинә билдирик.

8

Мектебләрдә структур дәйшик-
ликләр олмамышдан әввәлкү прог-
рама ўғын олараг, «Китаби-Дәдә
Горгуд» һагыйнда мә'лумат 9-шу си-
ниф дәрслекләринде дејил, 8-чи
сениф дәрслекләринде верилирді
һәм дә һөмүн тәгдимат неча илләр
иди ки, давам едирил вә мүәյян
мә'нада ән'енәје чөврилмишdir.
Она көре дә биз әввәлкү дәрслек-
ләре мүрачинет етмәдән кечине бил-
мирик.

Инди тәдрисдән чыхан, лакин узун илләр орта мәктәбләrin сəkkizинчи синиф дәрслийи кими истифадә едилгән «Әдәбијат» дәрслікәрендә «Китаби-Дәдә Горгуд» нағындакы мә'лumatын əhatəsi беләдир. «Китаби» нағында умуми мә'лumat верилир, соңra ярымбашлыглар алтында ашағыдақы чөннеләр шакирләрдә тәгдим едилгән: «Дәдә Горгуд» дастанларынын мәмүнү, «Дастанын гурулушу», «Салур Газанын евинин јағмаламасы», «Газан хан сурәти», «Гарача Чобан сурәти», «Бурла Хатун сурәти», «Үрүз сурәти», «Дүшмән сурәтләri», «Дәдә Горгуд сурәти», «Китаби-Дәдә Горгуд»ун бәдии хүсусијәтләri. Көрүндүй кими, дәрслікәндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны нағында умуми мә'лumat — дастанын мәмүнү, гурулушу, бәдии хүсусијәтләri нағында мә'лumat верилса да, əsas ёр «Салур Газанын евинин јағмаламасы» боюнча верилиши, бу бојун əsas хүсусијәтләri, сурәтләri арь-айрылыгда төhlil едилмишdir. Сəkkizинчи синифе аид «Әдәбијат» дәрслікәндә дәфәләрле нашр едилмиш вә тәбii ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары нағында мә'лumatlar да əsasen eñni илә тәkrar едилмишdir. Бу дәрсліjин əsas мүзлифи академик һәmin Араслы иди. 1984-чү илә гәдәр бу дәрсліjин 17 нәшeri олумшудur.

Доггузунчы синfin «Әдәбијат» дәрсліjини профессор Ә. Сафәрли вә профессор X. Jusifli назырлышлар. Бу дәрсліkәндә «Китаби-Дәдә Горгуд» нағында мә'лumat өз системине көрə приинспиче о вахте гәdər нашр едиләn. «Әдәбијат» дәрсліjинде мә'лumatdan чиди шакилde фәrglәnmir. Лакин бурадакы мә'лumatын əhatə dairəsi вə сөвиjеси хейли фәrglidir. Бурада дастan даňa etrafly, həm da dana jaşxyl төhlil еdilgən.

Доггузунчы синife аид «Әдәbiјat мүntexəbatı» jazylymamashdy. Сəkkizinchi sinife аид «Әdәbiјat мүntexəbatı»нын исce 1985-чү илde dogguzunchы нашri chykmashdy. Mün- texbatlaryn naşrlerinin hamysynda «Gazan hanynin evinin jaǵmalanmasi bojuynun tam mətni, bashing

bojlaryn isce gysa məzmunu verili- mişdir. Dogguzunchы sinife аид «Әdәbiјat» dərslüjinin jenileş- masi va jeni naşrlerini garşıda da- janıry, bu sinife аид «Әdәbiјat müntexəbatı» dərslüjinin de tə- rib edilib næshr olunmasi vəib- liji mə'lumudur. Ən vəchiq əhəmet «Kitabı-Dədə Gorgud»un müsər dəvədümüzün intimalı həjatı ilə əfləgəndirilməsəcidir. Bu kün bir sırda adətərimiz, mə'nevii kefif- jətərlərimizin bir sırda əhəmetləri mənəz «Dədə Gorgud»dan sızulub keli. Kənclik bu əlagəni bilməli va bundan mə'nəvi faida gəzənməliyidir.

Бурадa bir əhəmeti, bir uýfunsuzluq xüsusi gejd etmək lazımlı kəlib. Juxarıda gejd etmishdi ki, səkkizinchi sinife аид «Әdәbiјat müntexəbatı»nın naşrlerində ve- riplen bojın tərmüme olduyu kəstə- rilişdir. Bündan həm de o chıxır- ki, deməli, «Kitabı-Dədə Gorgud» dastanı bütünlükle tərcümədir. Lakin mərəgłydyr ki, həmin mün- texbatlaryn næshr olundugu dəvə- lərdə çap olunmuş «Әdəbiјat» dərslüklerində məsələ nəzəri əhəmetdən tamam bawşa şəkilde goju- lurd. «Әdəbiјat» dərslükində bu hədə oxtıruğ: «Kitabı-Dədə Gor- gud» Azərbaijan dilində jazyly- mysh ilk bədii əsər olmag əti- bary ilə de son dərəcə gijmatlıdır, bı abidəde Azərbaijan ədəbi di- linin ədəmi həm həmənələri sehlanıyl- myshdır».

Beləliklə, shakird ziddiyyət гар- shısynda galır. Ejni sinife аид dərslüjin birinədə bı abidənin dilinik Azərbaijan dilini olađu təs- dirig eidlir, dikər dərslükədə abi- da tərmüme əsəri kimi təgdim olun- nur. Əgənki kи, jeni dərslüklerda bı ziddiyyətələr düzəldiləməçek, «Әdə- biјat» dərslüklerində olduyu ki- mi, müntexbatlarda da dastanla- ryın mənəz Azərbaijan türk dilin- de jańandyry xüsusi olaraq sha- kirdlərin nəzərinə çatdırılaçag- dyır.

ФФ

Tarihi abida kimi, «Kitabı-Də- də Gorgud» нағында орта мәктəbin tarix dərslüklerində de mə'�umat

veriliplir. Orta məktəbin Azərbai- jan tarixi programına kərə, bu məvzu beşinchi və jəddinchi siniiflərde keçilir. Program üzrə «Də- də Gorgud»a əjrylan saat bəlküs və təgdim olunan material bələ- dir.

Bəşinchi siniifdə məvzuza iki saat vaxt aýrylyr və bı məsələlər üzrə mə'�umat verilməsi nəzərdə tutulur: «Dədə Gorgud» dastanlara- nyıñ kitab şəklində tapşılması, «Dədə Gorgud» oğuz dastanıdyr. Oğuzlär. «Dədə Gorgud» dastanı- nyıñ ulu babaşaryızıñ məşhuliyyəti naǵınynda nə efrənirik? Oğuz- ların duşmənleri. Duşmənər vəz məsələlərinə chatmag üçün nə eidlilər? Oğuzlärın vəzən sevikkisi, «Dədə Gorgud» və adətərimiz. Jurdumuzun tarixini efrənmək üçün «Dədə Gorgudun əhəmiyyəti». Eles bilirik ki, iki saatda bu materialı əhəmət etmək çatdırır. Programda dər- səatlər dərəcə üçün ashaǵydaqı material nəzərdə tutulur:

«Kitabı-Dədə Gorgud» dastanı- nyıñ tapşılması, tərmüme və næshri tarixindən. Dastanın jańylmasında Afgojulu tajfalarınyıñ rolü. «Kitabı-Dədə Gorgud» xalqımyızın tarixi salnaməsədir. Xalqımyızın xə- rici duşmənərə garşı mubarizə- sinin dastanda və eksini tapması. Bizans, erməni və kyrchı feodalal- rınyıñ türkleri bir-biri ilə sa- lyışdırmaq sijasatı və bunun nəti- cələri. Oğuzlärin mərdliji və gönüşlərə munaсибəti. Oğuz ikidil- lerinin kuchı və zañiflik. Dastan- da Vətənə məhabəbət. Oğuzlärin tə- sərrüfat həjatı: əkinçilik, mal- darylg, bañçılıq, sanətkarlıq və tıcharat. Oğuzlarda eməjə, gədinya, bəjüjə munaсибəti. Oğuzlärin islamı gəbul etməsi və bunun əhəmiyyəti. Oğuz tajfaları vəzən umumi adət və mərasimlərin jańyması. «Kitabı-Dədə Gorgud» ibret dər- sidir.

Bu program əsasında jazyylan və nazırda istifadə eidlən «Azə-

baýcan tarixi» dərslüji (B., 1994) professor J. Məmmədov, professor J. Jusifov və R. Əliyev tərəfinində jazılımşdıydr.

Dərslüjin jəddi sənifəsində ve- riplen materialda «Dədə Gorgud» dastanları, əsasın, tarixi abida kimi təhlil eidlir. Bu hədə de- jiliplir: «...mədəniyyətimizsin şah əsəri olan «Kitabı-Dədə Gorgud» dastanı turkların jaśadıgyı butun torıaglarda — Dəmərgırga Dər- bəndəm Dıjərbəkir etrafınya və Mardınə, Xəzərənd Gara dəniz sə- ńillərinə Abzax elino və Traf- zona gədar kəniş ərazidə jaśıldы. VII—IX aslrarda el sənətkarları- nyıñ — Ozañlarınyıñ Oğuz jürdunu oba- oba, ojmag-ojmag kəzib jađılgaları «Kitabı-Dədə Gorgud» əjlyarları, hər şejdən avəz, onun jaśaldıvy kə- niş ərazidə vəhdi dildə — turk dilində danışan bəjük bir xalqı — Azərbaijan xalqınyıñ jaśadıgyı- nyı cübut edən məhətəşəm abidədir» (c. 106). Müəlliflər xalq ədəbiyati nümunası olan bu əsəri «Əvəz olunmaz tarix salnaməsi» nəsab edir və bu planda onun etrafılya tarixi təhlilini verirlər. «Әdə- biјat» dərslükərinəkindən fərgli olaraq, «Azərbaijan tarixi» dərslüjində jaśılyr ki, «Oğuz ta- falaları oturag həjat sūrürdülər». Müəlliflər əsas kimi buna da gejd eidlər ki, «Tاخы əkib-bıçmək əsəs pəşələri idi. Oğuzlärin su- dəjirmanları vər idi. Oğuzlarda təsərrüfatın bawşa sahələri de tərəggü etmishdi. Bañçılıq, uzum- çuluk, şərabçılıq inkişaf et- misi təsərrüfat sahələrindən idi» (c. 109). Əlavə edək ki, oğuzlärin əsədi sərəndlərə olan topagaları vər idi, bu topagalar duşmənər- dən gorunurdur. Onların daими ev- leri vər idi. İstilər duşannda arandan jańlaglara kəcmək xalqın keçəri həjat sūrməs demək dejil. Mənim jańyma kəlir ki, 1950, gis- mən də, 1960-çü illərə gələr bizi- zim, kəndimiz daими ev-əşiyimiz, əkin-tikimiz jərimiz, məktəbimiz və c. ola-ola, jańda Şərurdan gə- dərələjəz jańlaglaryna jańlagla kədər- dik. Mal-garany jańda arandan da- glara apəromag adəti Azərbaijan-

инди дә давам етмәкдөй. Оңа көрә де мәңzs бу гајда әсасен оғузлары көчөри тајфалар һесаб етмәк халгымызын тарихинин тәдриси баһымындан зәрәрли олар. Она көра сәккизинчи синфин «Әдәбијат» ки-тәйндикка беле бир тәгдиматы да артын һесаб едирил. Орада жазылып: «Дастан көчөри гәбілә гүрулушунун позулдуғу ве феодал мұнасабеттеринин гувватландырыларын мәңсулудур» (Бах, Н. Араслов, Н. Ејавоз. Әдәбијат. Б., 1984). Дејә биләрләр ки, бу, оғузларын көчөри олмасы нағында дејил. Лакин шакирд буны мәңz о мәңнада баша дүшәр, тариха, оғузлар җаҳши бәләд олмајан мүәллим дә тәрәффүддә гала биләр. Ҙаҳши ки, дәрғузунчы синфин «Әдәбијат» дәрслійндә белә бир тәгдимат жохад. Бир гәдәр әввәлә кедиб гејд етмәк истајирик ки, профессор Паша Әфәндиев да «Азәрбајҹан шиғири халг әдәбијаты» адлы али мәктәб дәрслійндә «Дәдә Горгуд» оғузларын көчөри тајфалар һесаб едерәк жазып: «Дастаны диггәтте охујанда айдан олур ки, бурада аһаны ан сох көчөри һәјат кечирир» (с. 312). Еле биләрләр ки, дастан белә бир нәтижә учун әсас вермір.

Умумијәтте, ҹальшым газымдырык ки, орта мәктәбин мұхталиф дәрсліктерінде («Әдәбијат», «Әдәбијат мүнәхабаты», «Азәрбајҹан тарихи») еңи факта еңин мұнасабат олсун. Шакирд ҹашасын, мүәллим четин вәзијәттә дүшмәсин. Әкәр бир дәрслікдә «Китаби-Дәдә Горгуд» дөгру олараг Азәрбајҹан түрк дилинин тарихи абыдасын кими изаһ едирилсе, о бири дәрслікдә исә тәрчүмә әсөри кими вәрилірсе; бир дәрслікде оғузларын дөгру олараг, мәдени отураг һәјат сүрдүкләри тәсдиғ едирилсе, о бири дәрслікдә онларын көчәрилине ишаһа едирилсе, тәдрис бундан сох шеј итирир. Белә ујүнсуз тәгдимат «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын, бүтөн бир абыдес кими, жаранма ве формалашма тарихина мұнасабеттә де өзүнү көстерири.

«Китаби-Дәдә Горгуд»үн кириш һиссесіндә жазылып: «Рәсүл әле-һиссалам заманына җаҳын Бајат бојындан, Горгуд ата дејәрләр, бир әр

гопды». Дәрсліклердә бу гејдә әса-сан Дәдә Горгудун VII әсрдә жеша-дығы гејд едирил. Әкәр һәмнин чүм-ләдәки «җаҳын» сөзүнә диггәт ет-сәк, Дәдә Горгудун ھөји әввәл дүн-яја қәлмесини дә демек олар. Рә-сүл әле-һиссаламыны заманы VII әс-рин әввәлләриди. һәм дә заман кеңишиң анајишидир. һәмнин заманы җаҳын ھөјүк тарихде V әср дә ола биләр, VI әср дә ола биләр. Лакин сәнбет бунда дејил. Дәдә Горгуд бойларын һамысында иштирак едирил. Дәрсліклердә гејд едирилди кими, бойларын бәзиләрнә XI—XII әс-рин тарихи һадиселәре вә ақсинни тапыр. Буны шакирларда баша салмаг олар. Бела ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» халг јарадылығынын нұ-мұнасайдыр, бәдни јарадылығы нұ-мұнасайдыр вә Дәдә Горгуду бир об-раз кими ѡашатмаг, бояда боја ке-чирмәк олар. Лакин шакирд «Әдә-бијат» дәрслійндә «Дәдә Горгуд VI—VII јүзилләрнән» јараныбы формалашмышдыр» (Бах, Н. Сә-фарли, Х. Үсифли. Әдәбијат. с. 42) чүмләсінни охујанда, «Азәрбајҹан тарихи» дәрслійндә исә «Дастанда бу тарихи һәгигәт (XI—XII әср нади-сәләрни һәзәрде тутулур — Й. С.) چо-ајдын көстарилир» чүмләсінна, тә-садуф едәндә ҹашыр. Биз бу тарих-ләрн (XII әсрдан башга) нең бири-но е'тираз етирик. «Азәрбајҹан тарихи» дәрслійндә дә бойлары VI әср һадиселәрини әкс етдirmәсі һәзәр алышыр, һәтта гејд едирил ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» бойлары VII—IX әсрләрдә ел сәнәткарлары тәраfinдән җаъылырды. Мә’лумдүр ки, кәрәк бој јаранын ки, оны да јајасан. Бунлар һамысы аյданыдыр.

Бизги мәсәленин методикин чәнети марагландырыр. Кәрәк еле едәсөн ки, еле инфада ила дејесен ки, јед-динчи синфин 13 җашлы, сәккиз ве дәрғузунчы синифлерин 14 ве 15 җашлы шакирлары гејри-муәјжанлик гарышында галмасынлар.

Башга бир мәсәлә. Сәккизинчи синфин аид «Әдәбијат» дәрслійндә жазылыр ки, «бу дастанларда гәһре-мнлар арасындаңы ҹакишишләр, тајфа үзүләри арасында кеден ву-рушумаләр да тәсвир олунур» (Н. Араслов, Н. Ејавоз. Әдәбијат. Б., 1984. с. 29). Әввәла, «Дәдә Горгуд»

дастаны учун белә чәнет хәракте-рик дејил вә тәдрис учун лазын да дејил. Доггузунчы синфин «Әдә-бијат» дәрслійндә исә мәсәлә һә-тигите үјүн олараг белә гојулур: «Оғузлар «Дәдә Горгуд»да Ич Оғуз вә Диш Оғуз адлы ики голдан иба-раттадыр. Ол бир бојун һамысында һөр икә тајфалар арасы ҹакишишләр да (сон боју һәзәре алмаса) «Дәдә Горгуд» дастанында јохадур. Эксинә, бу дастанларда Оғузларын бүтүн истиғамәтләрдә ՚ирили нұмајш етдирилир.

[Арды қалән сајымызда]

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЛАРЫНЫН ТӘДРИСИНДӘ ОНОМАСТИК ВАЙИДЛӘРИН ИЗАҢЫ

Ибраһим БАЈРАМОВ,
Филология ීлемләри намизәди,
досент.

Азәрбајҹан халгымынын улу абидәси «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны 1300 илләр ки, вә варлынын гору-јуб саҳлајараг тәраветини, актуалығынын бир аң балда итиրмәниши-дир. Дастанларда халгымызын әдә-би-бәдни тәфәккуру ҹәмләшиш-дир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары вә самбалы, бәдни дајәри, долеңнүлүғу бахымындан тәкчә Азәрбајҹан дилинин дејил, бүтүн түрк дилиләrinin надир сәнат нұмұнасайдыр. Кекү ерамыздан әввәлләре ке-дib ҹыхан, бизе 12 Оғузнамас кә-либ чатмыш бу абиденни диле су-зула-сүзүш қаләрәк арылашиш-дурулашишы қәзәл дилимизин һөр чәнеттән долғун әбидәсайдыр. (К. Н. Вөлијев. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун поэтик синтаксиси. Азәрбајҹан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһисли Назирили, Елини әсәрләр, диг. вә әдәбијат серијасы. 1971, № 4, сән. 21). Образлы инфад ила десәк, бу дастанлар Азәрбајҹан халгымынын өмүр китебыдыр. Халгымызын тарихини, дилини, адәт-әнәсенин һәтәрефли вә кениш шәкилдә арашыларын-

учун ән е'тибарлы мәңбә мәңzs «Ки-таби-Дәдә Горгуд» дастанларының «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынан «Салур Газанын евинин јағ-малманасы» боју орта мәктәбләри-мизин IX синфинде узун илләрден бәрәдир ки, тәдрис едирил. Эсәр шакирларын мә'нави аламина мүс-бәт тә'сир көстәрмәкә јанаши, он-ларда вәтәнәрәвәрлік һиссәләриң артырыр, бир шәхсијәт кими фор-малашмаларында кәнни мүстегәл республикамыйза да лајигли вәтәндаш кими бөјүмәләрнән бејүк рол ој-најыр, мүсбәт тә'сир көстәрир.

«Салур Газанын евинин јағ-малманасы» бојунун мәзмұнуна вә тәһлилиә айрыча сағат айрылышында. Эсәрнин мәзмұнуны вә тәһлилини үмумијәтле, әсәрдә баш верен на-дисәләри шакирларын җаҳын мә-нимсәмәсіннен үчүн мүәллим абыдәреки ономастик вайиidlәrinin үзүрінде (мәзмұн вә тәһлил просесинде) да-јанса, онларын мә'насыны изаң ет-сә, дәрслер кејириjети әтарт вә ша-кирләр әсәр нағында даһа кениш мә'лумата үијәләнәрләр вә бу да об-

рәзын дахыл аләминин ачылмасының көмәк едәр.

Мә'лүмат учун дејәк ки: «Шәхс, тајфа, халг, милләт, јер адлары; һејвәнләре верилмиш хүсуси адлар; сәмә ҹисимләриниң фәргәндирilmәсindә истифадә олунан сезләр дилин ономастикасыны тәшкىл едир». (А. Гурбанов. *Мұасыр Азәrbайжан әдәби дили*. Бакы, 1985, с. 246).

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларының ономастикасы Азәrbaijанын гәдим ономастикасыны тәшкىл едир.

«Салур Газанын евинин яғмаламан-масы» бојунда да истанилен гәдәр ономастик вәнилдерә **антропонимләр**: Бајандыр хан, Дәдә Горгуд, Салур Газан, Гыjan Сәлчүг оғлу, Дәли Дондәр, Гаражан оғлу Гәрабудаг, Уруз, Аруз Гоша, Бүрла Хатун, Гара-ча Чобан, Габанкүчү, Дәміркүчү, Ширимәмәddин, Бамсы Бејрәк, Шек-лү Мәлик вә с. **етонимләр**: Огуз, Ич Огуз, Диш Огуз, Салур, Гайын вә с., **топонимләр**: Күрчустанагызы, Бајбурд һасары, Алә дағ, Дәмір гапы Дәрбәнд, Гаплыр Даәрәндә, Гарадәрә, Ајғыр кәзлү су, Алтунахт вә с. раст көлирик.

Бој тәд里斯 едиәркән, јұхарыда гејд етидиймиз кими, ономастик вәнилдерин мә'насының изаһы әсөрин мәзмұннан, еләче дә тәһлилиниң яхашы мәнимсәнилмасынә мүсбәт тә'сир кестәрір.

Орта мәктәб тәрүбәмиздән, еләче дә тәкимлапшә күрсларына келән мәдениләрлә сәһбәтләrimizdәn бу гәнаәте көлирик ки, «Салур Газанын евинин яғмаламан-масы» боју тәдريس едиәркән бу саһәә — ономастик вәнилдерин изаһына фикир верилмир, онларын үстүндөн сүкүттә көлирик.

Мә'лүмдүр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары Огуз тајфаларының һәјати, յашајшы тәрән ила бағлыдыры. Бу бојда Огуз адь 12 дәфә өзекилеп. Она көрә дә әсарин тәдри-сindә илк нөвбәдә Огузлар һагтын да мә'лүмат верилмәлидир.

Оғузлар гәдим түрк тајфаларының бејүк бир группу тәшкىл едир. Бу 24 оғуз тајфасының бирлийиниң экс етидирк ки, онлар да ашагыдақылардыр: гајы, бајат, алкаравы, га-

раевли, јазыр, дејәр, додурға, һа-парлы, авшар (афшар), гызы, бәй-дилли, гархын, бајындыр, бечөн, ча-вулдуру, чәпни, салур, алајұнту, ұра-кир, йүкдир, бүкдүз, јыва, ғыныг.

«Оғуз» сезүнүң езу исе өк—өх вә уз һиссәдериндән ибәрәтдир: «гор» вә «гут». «Гор» гәдим түрк дилинде «оды», «маја», «гут» — «хөш-бәхтлик», «хөшбәхт», «бәхт», «хө-йирхәнлиг», «бир шејін әсасы, кекү» мә'наларының ифадә едир. Демәли, «Гүргүд» хөшбәхтлик мајасы, бәхт мајасы, чан, рүх мајасы, хейирхән рүх мајасы, һәјат гуввеси мајасы, һәјатверичи маја демәкдир.

Дәдә Горгуд антропониминин изаһы да шакирдләrin марагына себәб олур. Она көрә дә Дәдә Горгуд образы тәһил олунрак болып бу адын мә'насы изаһ едиәмәлидир. Илк нөвбәдә шакирдләrin чатдырылып ки, Дәдә Горгуд Оғуз елинин ағсагалы, сөз биличисидир. Дәдә Горгуд Оғуз тајфаларындан бири олан бајат неслиндан Гара Хочаның оғлудур. Әбү Гази Дәдә Горгуд һагтында җазып: «Кайы (илиндин) Гара Хочаның оғлу Горгуд атасын Салур (илиндин) Еңкеш Хочаның ва Авшан Хочаның башчылығы иле бутун Оғуз или һыбылды вә Кајы илиндин олан Инал Жавыны паддаһ сецдилар. Онун вәзири Горгуд ата иди. Бе Горгуд ата нә десе, паддаһ онун сезүндән көнара ҹыхмазды. Горгуд ата бир чоң герибе ишләр көрдү. О, ики јүз дохсан беш ил јашамыш вә уч падшаһын вәзир илмушудур».

Дана соңра Дәдә Горгуд бајат бојундан одлуғу учун бајат сезүнүң мә'насы шакирдләrin диггәттән чатдырылып: «бајат — дәвәләти, бол нә'мәтли демәкдир.

Дәдә Горгуд мүрәккәб гурулушу антропонимдир. О, дәдә вә Горгуд сезләрләrin эмалә көлмишидир. «Дәдә» сезү гәдим түрк дилинде бејүк, улу, һөрмәтли, савадлы, ел ағсагалы мә'наларының ифадә етешмидир. Елә Азәrbaijан ашыг әдәбијатының эн көркәмли нұмајәндәси Ашыг Әләскәр һәм дә бу мәгәдәлә «Дәдә Әләскәр» дејә мұра-чиат едиәмшидир.

Еләве оларға ону да шакирдләrin нәзәрәне чатдырмаг лазыымдыр ки, инди да Азәrbaijаның бөзі белке-ләрләrinde (Гарабаг, Газах, Қөнә вә с.) еварәт атасына вә ja бабасына «дә-дә» кими мұрачиат едир. Бу да бе-

јүклүк, улуулуг мә'насыны ифадә едир.

Антропоним иккىни тәрәфи олан Горгуд ики һиссәден ибәрәтдир: «гор» вә «гут». «Гор» гәдим түрк дилинде «оды», «маја», «гут» — «хөш-бәхтлик», «хөшбәхт», «бәхт», «хө-йирхәнлиг», «бир шејін әсасы, кекү» мә'наларының ифадә едир. Демәли, «Гүргүд» хөшбәхтлик мајасы, бәхт мајасы, чан, рүх мајасы, хейирхән рүх мајасы, һәјат гуввеси мајасы, һәјатверичи маја демәкдир.

Мә'лүмдүр ки, әсөрин асас гөһә-мены Салур Газандыр. О, Оғуз бајләринин башчысы вә һакимидир. Салур Газан антропоними гурулуша мүрәккәбdir, «Салур» вә «Газан» сезләрләrin әмәлә көлмишидир.

Адын бириңи тәрәфи 24 оғуз тајфа-сындан бири олан Салур этномими ни экс етидирir вә «һәр јерде гы-лынчы кәсән» демәкдир. Шәмкир рајонундаки Салер көндөнин ады бу этномиминың ады иле бағлыдыр. «Газан» исе гәдим булгар тајфаларындан бири олмушудар вә бу этно-нимлә бағлы Азәrbaijан Республикасында, еләче дә Татарыстанда, Башкырьстанда, Гәрби Сибирде топонимләр вәрдүр.

Дастанда Бајандыр ханың ады ҹә-килир. Бајандыр — «әзәнкин, варлы» демәкдир.

Гаражан Чобан антропониминин изаһы да шакирдләrin марагына себәб олур. Антропонимин бириңи тәрәфи олан «Гаражан» ләгеб кими ишләнмишидир, «бејүк, гүзветли, бача-рыглы» мә'наларының ифадә едир. Чобан исе пешә иле бағлы верилен аддыр. Бу антропоним һагтында З. Садыгова җазып: «Бириңи ләгеби (Гаражы) онун әмәллари иле әла-

гәдардырса, икинчи ичтимағ фәлијиэттә, иш-пешасы иле бағлыдыр. Белә мә'лүм олур ки, Гаражы Чобаның әсл ады олмамышыдир. Чүнки о чәмијәттән ашағы тәбәғәсмәнин нұ-мајәндәсидир, гәдим түрк адәтләрина үғұн оларға онуң учун хүсуси адгоји мәрасими тәшкىл олунма-ыш, һәм дә о заманды бир оғлан баш кәсмәсә, ган текмәсә, ад го-маздылар. Гаражы Чобан, күман ки, дастанда тәсвири олунан һадисеја гә-дер ган текмәмиш, баш кәсмәмиш-дир». (З. Садыгова. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында шәхс адлары. АДУ-нун «Елми асәрләр»и, дил вә әдебијат серијасы. 1971, № 1, сән. 31).

Бәјәләрбәй Газаның арвадының ады Бурла хатундир. Дастанларда бу об-раз «боју узун» епитети ила анылып, хатырланып. Мүрәккәб гурулуша малик бу антропонимин бириңи тәрәфи гыпчаг мәншәли «борла» сез-зундәндир вә гәдим түрк дилинде «үзүм» вә «гафартмаг» мә'наларында ишленмишидир. Бу, бизәк, ағлабатан-дыр. Бурла хатунун гыпчаг бәйинин гызы олмасы мәнбәләрдә хатырла-нып. Тәбии ки, һәр бир халг ушага ад ғојәркән илк нөвбәдә өз дилинә мәхсүс сезләрдән истифадә едир.

Антропоним иккىни тәрәфи «хат-тун» түркләрдә әсилзәдәләре вери-лән аддыр вә «ханым» мә'насының ифадә едир.

Әсәрдә ады ҹәкилән гадынлардан бири да Бејәрәин нишанлысы Бану Чичекдир. «Бану» гәдим түрк дилинде «хал», «халлы» мә'насының ифадә едир, «бан» сезүндәндир. Чичек исе битки аддыр. Бану Чичек — «халлы чичек» мә'насының ифадә едир.

АНА ДИЛИ ДЭРСЛЭРИНДЭ
«КИТАБИ-ДЭДЭ ГОРГУД»
ДАСТАНЛАРЫНДАН ИСТИФАДЭ
ТЭЧРУБЭСИНДЭН

Елбәји МАГСУДОВ,
педагожи елмләр нацизәди.

һәр бир халг өз дили, әдәбијаты, мәденијаты вә гәһрәмәнлыг сәни-фәләри занкин олан тарихи ғилемән едир, вүнүр. Турк халгларының гәһрәмәнлыг дастаны олан «Китаби-Дәдә Горлуг» әсрләрин чатын сынағындан чыхымыш, улу баబаларымызын ағып, мүбәризлик сузкәчиндин дән кечәрүү, милләти Ваттан одуна јанмаға, дүшмәнә гарыш амансыз олмаға, ән чатын күнләрдә белә музавизинатын итирмәмәјә сасләјә-сәсләйә. XX әсрин сонунда гәдер көлиб чатмыш тарихи сәнифәләрдендио.

1300, Бәлкә дә, даңа чох, жаһыны төд етдиңииз «Китаби-Дәдә Гор-гүд» дастаны тарихи, бәдии, мә-нави баһындаң даңа чох өзәннилиб, тәдиги едилиб. Лакин бу гәһрәманлыг дастаныны өјрәтмәк, тәбиғи ет-мән вәзиғеси төкчө әдәбијат вә тарих фәнләrinин дејил, орта мәктәбләрдә, елчең дә али тәһсил мү-ассәләрләндә тәдрис олунан бутун ихтиисе фәнләрринин исас вә баышлыча вазифеләрни олмалыбыр. О фәнн, о ихтиисе ки, өз тарихи көккләрinden мајаланмыр, онун мудрыйлик, гәһрәманлыгъла занник олан көккләриндән гида алмыр, о камил ола бил-мәз, онун елми дајәри вә өшәмийе-ти чох аз олар.

Бүтүн тәддис мұәсиссәләри учын һазырланмыш дәрслік және дәрс вә-сантарларидан «Китаби-Дәдә Горгудж» дастанындан истифаде етмек, ондан лазыны мұнумлаштырып, салттар, факттар көтирумеккә халғын бу улу, өзөнсиз санат әсаринин дәјерини, онун маңынан кеіфийтлерини жашишташып, әбәдилик шарырмак және көлемдегі севидирмәк мүмкүндүгү.

Ријазијат дәрсләриндә «Китаби-Дәдә Гогруд» дастаны әсасында јүзләрлә мәсәләләр вә јохлама сүллары тәртиб етмәк олар. Мәс-

лән, «Салур Газаның евинин яғма-
ландыры бој»да көстәрилир ки, Га-
зан ханың гошуны дүшмәнин он икى
мин кифарини гылышындан кечирди,
беш јуз Огуз икиди шәһид олду. Со-
рушулур: дејүш заманы дүшмән
Огуз бәjlәринден нечә дәфә чох ит-
ки вермисидир?

Дәрсліккләрдә веримиш бу тип-
ли мәселеләрин риәзи тәрәфи ей-
редилмәкль јанаши, һәм дә кәң-
чәрде вәтәнпәрәвәрлик, дүшмәне
амансызылыг кими һиссләр тәрбия
олуныр. Онлар ейәнүүрләр өм, Огуз
тәли тарихин мәрдлик, гәрәммәнлиг,
дәјүшкәнлик рамзи олмушшур. Биз
бу күн һемин елин мүбариз давам-
ылышырыг. Вәтән торпайынын бу-
тевлеүү үчүн мәһә дүшмәнле ахы-
рәдәк дәјүшмәни бачармалыыг.

«Зоолокија» дәрсلىктеринде «агындыдан тутумшү «кеj балиниңа», амебдән тутумшү «медузалар» гәр бүтүн hejванларла ушаглар жыныдан таныш олурлар. Амма «Кибәл-Дәде Горгуд» дастанында ды чәкилән дәвә, нәр, маја, буга, шәк, өкәч, гулун, дана, гоч, гојун, ечи, тоглу вә с. кими hejванлары әзән тамырын, онлары фәрглән-ирмәндә ачызлиң кицирләр.

Мәктәбиләр күндәлік жемқлесіндегі насырда истифаде етдиклөө айран, сүд, гајмаг, пендир, шор, затың вә кәрәнин нәден альындырылып, вә неча насырландырынын соң билимлөр. Бүнләрдин һамсызынын илкин себеби гедім халғ едәйдіжаты нұмұнәләрдинде лазымында да фајдалана билиммәемізим вә радакы - адәт-ән-әнерлеримиздә, илли кеім, миilli жемек, миilli адмен невләримиз, мусигимиз вә ишкәр дәеърлеримизда онлары таңш едә билмәемізимиз, тәбliğ едіб әздірмемізимизді.

Бу баҳымдан «Китаби-Дәдә Горгуд» дастындан віренилесінің жаңа шарынан тұтас жағдайда дастаннан көтүрүлмүш ашағыдақы хүсуси адлары әлифба сыйрасы иле дүзүн:

Горгуд, Газан, Селчан хатун, Мәлик, Зубейдә, Гутту, Уруз, Бурла хатун, Бејрак, Осман, Бугач, ھүсеін Улаш, Бајандур, Гаракұна, Зулеіхә Шәкілү, Әкрап, Басат, Аруз.

Чалышма 2. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастындан көтүрүлмүш ашағыдақы хүсуси адлары әлифба сыйрасы иле дүзүн:

Чалышма 1. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастындан көтүрүлмүш ашағыдақы хүсуси адлары әлифба сыйрасы иле дүзүн:

Бу јазыда аңмаг ана дили дәрсләнди «Китаби-Дәдә Горгуд» дас-тапларындан истифаде тәмрубысингән-дән үйрасаң сөббәт ачылымын нәзәрәттә тутулмушшур. Республикасының мұстегалилар илләрини жашамасы, Чануби Азәрбайжандың мұхталиф елқаләрinden жаһајан миң-жонларла түркәл həmrə'liji онун өз соқкекүна гаяиттасы учын кениш имкандар жаратылыштыр. Ахы кәңін-ләрде діл һадиселәріне, сезе һәс-сас мұнасабет тәрбиәе едилмәсі, нитк мәдәнийетті вәрдишләри жа-дымласы, бирбаша ана дили дәр-ләрinden həjatä keciriilir.

Ана дили дәрсләриндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындан истифадә, өсасөн, З истигамәтдә апарыла биләр:

а) мұхтәлиф мәвзуларын тәдриси
иілә бағлы практик чалышмалар үзе-
ринде иш просесинде;

б) нәзәри материалларын шәр-
хинде;

в) работэли нитг инкишафы илэ
бэсэлж иш просессийде

Дилин бир белгисе олан «Фонетика»нын төдүрүсү просесинде шакырд вә талабалар дилимизин эсас системи, исслерләр һөрфләрин мұнасибеті, сөзүн сөс, мәнән чәнатты вә бир чоң орфоепик, орфографик нормалар нағында лазыны билүүчелерде жүйеләнүрлөр. Фонетика сәнәғесинде «Әлифба» мәвзусу илә бағытты иш аттарылдыгандан соңра ашыялакы типпүү чалышмалардан истифада

дә халг дастанларымызы өјрәтмәк
бахымындан файдалыдыр.

Чалышма 1. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанындан көтүрүлмүш ашатырдың хүсуси адлары элифба сыйрасы илә дүзүн:

Горгуд, Газан, Селчан хатун, Мэлик, Зүйдэ, Гутлу, Уруз, Бурла хатун, Бејрәк, Осман, Бугаң, ھىسەن, ۋاش, باجىندۇر, گاراڭنىز, ۇزىلەخ شەكلى, ئەركەك, باسات, أرۇز.

Шакирдләр дил дәрсләриндә башкачалык тишлиләр чалышмалары јерине јетиргән диктада асәрдәки образлары хатын-лајыр, онлары једда саҳлајыр ватан риҳих кекләримизи даһа дәрлиндә оғөзендерләр. Бу күн истифадә етдиң јимис сөзләрин тарихнән гәдимләр јина нәзәр салыр, сөзләрни асәрләр лә бундан әввәлки варианtlары иллюстрацияләр. Егер, тутушдурур, фәрәнәк ләндиндирләр.

Грамматиканың тәддиси заманы
«Китаби-Дәдә Гортгуд» дастанлардың
дүниенең грамматик гүрулшысынан
дан да сез ачмак, лазымы мұғаисілдер,
тарихи бағыттың шәрхләр вар.
Римлелердин де нағзарда алғым да дәреке
анчага эффектті, сәмәрделік марада.

лы кечмесінә көмәк едә биләр. Мәсәлән, «Фе’ли бағламалар» мәвезін сунын тадрисинде -ыб⁴, -араг⁻², -мадан², -ар², -маз² вә с. кимни шәкілдерден сөһбат ачылып, онларды ишлөнәмә мәғамлары көстөрилип, чалышмалар үзәрінде практик иапарылып. Дәрсін бу мәрһәләсін дә он үч аср бүнданд әзәел дастарларымызда ишлөнән -убан, -убан-алы, -ынча, -кәң, -мадан вә с. фили бағлама шәкілчиләрінин дә адамны қәмәк, онлардан нұмұнәләр сөлемәк лазыымдыр. Жаҳшы олар күннен шәкілчиларин ишләнешін ашағыдағы типті چүмләләр охунда шәкирддер өзләре фе’ли бағлама шәкілчиләрінин мүәжжәнләшдірелер.

1. Эрэ варан гыз јериндэн галх
гол салыбан ојнаја, мән топуз ч
лам. — деди.

2. Чобан бу јығынчағы көрчек иб-
рәт алды, кери дөндү, сапанд да-
шына түтү.

3. Сојуг-сојуг сулары сорар ола-
сан,

Ағам Бейрәйин ичәдији.
Ағам Бейрәк кедәли ичәрим јох.

4. Ағ отағы гојубан, гаря отага
кирән гызлар.

Ағ донлары чыхарыб
гаралары кејен гызлар.

«Лексика» бәһисинде «Көннәмеш-
сөзләр» мәзүсүсүнүң тәдри辛勤да
«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларын-
дан сечимиш нүмүнәләр узеринде
ишин тәшкили да дәрснән мараглы-
лының хөжүүлүгүн артырап. Белә ки,
муәллим халг дастанындан сечди-
јүү, бај, бан, ары, берк, гутлу, эрән,
шүлән, чағ, суч кими сөзләрин бу-
кун мұасир дилимиздә ишләти-
миз гарышылының лүгәтләрдән ах-
тарыб язмағы тапшыра биләр. Экәр
вах имкәни оларас, буну дәрснән
кедишиңдә дә жерина жетирмән мүм-
күндүр. Мүәллим елавә олараг де-
јир ки, ej, iji, гутлу вә бир сырға
архак сөзләр Түркістан түркчесинде
бу күн илкнән мә'насыны (jaxshы, sa-
lam, хошбәхт, севинчли) сахлајыр вә
умумишлек сөзләр кими кениш ис-
тифадә олунур.

Мүәллим ев тапшырығы кими
ашағыда нүмүнә үчүн верилмиш
чальшмалардан да истифадә еда-
биләр:

Чалышма 1. «Китаби-Дәдә Гор-
гуд» дастанындан «Ганлы Гоча оғы-
лу Гантуралы бојыну бәјан едәр»
ииссесини евдә диггәтлө охујун вә
мұасир дилимиздә ишләнмәјән көн-
нәмеш сөзләрдән бир нечесини
сечиб язын.

Чалышма 2. Дастандан сечдијиниз
көннәмеш сөзләрин мұасир дили-
миздә ишләнән гарышылыны лу-
ғаттасылса тапы язын.

Чалышма 3. «Китаби-Дәдә Гор-
гуд» дастанындан кетүрүлмүш
ашағыдақы чүмләрдә ејни мә'-
налар (синонимләр) вә экс мә'на-
лар билдириән (антонимләр) сөзлә-

ри мүәјјәнләшдириб алтындан хәтт
чекин.

1. Гызыл дәвәләрин гарымышды,
кошак верди ахыр. 2. Дүнлики ал-
тун баш евларин сана келкә олсун.
3. Гырх күн, гырх кече тој-дујун
еләрләр. Бејрәк јикидләрлә мурар
верди, мурар алды. 4. Кен дүнja ба-
шына дар олду. 5. Гарыш яткан гаря
дафдан оғланга яјлаг верди. 6. Ағ
саггатлы бабасы гарышы кәлди, оғ-
ланун бојун гучду вә с.

Бу типли чальшмаларын верилмә-
си тәкчә дастанларыныз дәриндән
өјәрнәмәк бахымындан дејил, һәм
да шакирдләри, тәләбәләри тәди-
гатылығы, ярадычы ишләре, мус-
тәгил чалышмага сөвгө етмек бахы-
мандын олдугча әһәмийәтлидир.

Ана дили дәрсләринде мүхтәлиф
грамматик категоријаларын еїрә-
дилмәси заманы «Китаби-Дәдә Гор-
гуд» дастанларындан истифада им-
кандары олдугча кенишләр. «Азәр-
бајчан дили програмларында» һәр
һансы истәннилән бир мәзүсүнүн «Ки-
таби-Дәдә Горгуд» дастаны ила
мүхтәлиф юл вә васитәләрлә әла-
гәләндирilmәс илкәнләр кениш
вә рәнкарәнкдир. Профессор Эзиз
Әфандизадәнин гејд етдији кими,
«Сөз ярадычылығы, дүзкүн язы,
нитк мәдәнијәти үзәр башарыглары
тәкмилләшdirәркән мәктебдә өјә-
нилән бүтүн фәнләр үзөр термин-
ләрдән, сөзләрдән, хүсуси абстракт-
лексикадан (надисә, материја, ин-
кишаф), ичтимаи-сијаси лексикадан
(дөвләт, чөмијәт, прогрес, иғиси-
дият, гәнаэтчилик, интилаб, ис-
лаһат), әхлаги-етики лексикадан (ну-
манизм, әдаләтсизлик, гәһрәмән-
лыг, вичдан, хөјирхәнлиг) һабела
шакирдләрлән дикер фәнләрдән өј-
рәндикләр хүсуси адлардан, чоғ-
рафи адлардан, тарихи һадисәләрин
адларындан истифаде олунмалы-
дыры». «Бу бахымындан «Китаби-Дәдә
Горгуд» дастанларындан тәкчә ана
дили дәрслеринде дејил, орта вә
алы тәһис мүәссисәләринде өјә-
нилән бүтүн фәнләрни тәддиси про-
сесинде кениш шәкилде истифада
етмәк имкандары мөвчуддур.

МЕТОДИКА

ГАФГАЗ МУСӘЛМАНЛАРЫ ГИСМИНДӘ АЗӘРБАЙЧАН МУСӘЛМАНЛАРЫНА ХИТАБ

Әсмар БӘДӘЛОВА,
педагоги елмләр наимизәди.

Мүстәғиллији, азадлығы, демок-
ратијасы, мұнарибәсі, ганғыны, көң-
күн бир-бирине гарышыныш Азәр-
бајчан вәтәндәшларына бу күн өч
хитаблар олунур; екрандан, ефир-
дән, мәтбүатдан, һәлә өчх ҳитаблар
да олуныч. Амма 20-чи јүзиллијин
о тајындан кәлән бир сәс дә вәр, јүз-
илдән зијада бир вахтда дәјәрени
итирмәјиб, әксинә, кәсәри артыб.
О сәс, о хитаб мүәллифдин — Сејид
Әзиз Ширванинин дилиндән Гафгаз-
дакы яшшы мүсәлман һәндәләрне
үнваниланса да, калачаја үмидла ба-
хан вә кәләчәјимизи өтibар едәчә-
јимиз азәрбајчанлы ушагларына өј-
редилир.

VIII синифдә шаирин һагында
әдәби-бәдии очерк вә бәһс олунан
шешинин өјәрдилмәсінә 4 саат вахт
верилир. Һәмми вахтын I саатыны
очеркка аյырмаг қифајәтдир. Мүәл-
лимин борчудур ки, дәрслікдәки
мәтнин мәзмунундан чыншы өдерән
С. Ә. Ширванин гејрәтли вәтән-
даш, фәдакар мүәллим, мааврифчи
шаир кими танытсын.

Галан З сааты «Гафгаз мусәлман-
ларына хитаб» айырмаг мәсәдәмү-
вағидигар.

Тәмрүбә көстәри ки, 1-чи саатда
шешин мәзмуну үзәринде иш айыр-
маг мәсләхәтдир. Онун һәмни, дил-
линин абылойығы вә мәзмун сиглети
бүтүн дәрс өрзинде мүәллимин өзү-
нүн актив фәәлијәтини тәләб өдир.
Бу дәрсде иш ашағыдақы үч исти-
гамәтә апартыла биләр:

1. Ифадәли оху.
2. Лүгәт үзәринде иш.
3. Изәнли оху.

Садә вә асан анлашылан мәтн-
ләрин ифадәли охусунда шакирд-
ләрин гүвәснинден истифадә мәг-
булдуру вә онларын дәрсә марағы-

ны бир гәдәр дә артырыр. Лакин
мүрәккәб мәтнләрле иш заманы
эввәлгә мүәллимин вә охусу вачи-
дир. Этк тәтгидра шакирдләрн
усаныб јорулмасындан башина һеч
бир нағычә олмаз. Мүәллимин оху-
су исә дигәти чекер вә марагларын
бир јера чәмләшмәсінә шәрайт я-
рәдэр.

Ифадәли охудан соңра лүгәт үзә-
ринде иш башланылышыдир. Апары-
лан мүшәнидәләр көстәри ки, бә-
зи мүәллимләр дәрслікдә мәтнин
азырында өтенин сөзләрин изәннәнин
верилмәсінни асас көтүрәр ки-
нифдә бу ишә вахт аյырмалар. Ке-
күндән янлыш олан бу метод вә-
ренилән исәри шакирдләрни көзүн-
дә адиләшдири, чиди мараг вә
мәләббәт докурмай. Бундан елавә,
лүгәт үзәринде иш мәтн үзәринде
ишин ән вачиб һәлгәләрнән би-
ридир. Онын канара гојулмасы на-
олур-опсун, ишин ярымчыг әтичә-
ләнәчәјине тә'минат верир. Беләни-
ке, лүгәт үзәринде иш мүәллимин
серштасында вә өјәрдилән мәт-
нән асылы олараг ики чүр апарыла
биләр:

1. Ән'енәви јолла; мүәллим чәтин
сөзләри вә онларын изәннән лев-
һәје языр, шакирдләр дәфтәрлә-
рине көчүрүрләр. Бундан соңра
изәнли оху башланы.
2. Изәнли оху илә бирликдә, мү-
әллим мәтн охујур, чотин сөзләр
кәлдикә изән өвери вә евдә лүгәт
дәфтәрина язмағы тапшырыр.

Иккинчи јол нисбәтен сада мәтн-
ләр үчүн әлевришилди.

«Гафгаз мусәлманларына хитаб»
мүрәккәб мәтндири вә онун лүгәти
үзәринде иш һәр ики методин вә-
дәтингә апарылса, даһа фајдалы
олар. Јә'ни сөзләр левһәје язылыб

изәв әдилмәләди, ләкин јери кәлдикчә бүтән мисра вә бејтәр охунмалы, чөтиң сәзәләрин һәмин мисра, яхуд бејт дахилинәкәи мәнасы ычылланмалыдыр. Бундан соңра изәнлы оху башланмалыдыр.

Охудан әвәл мүәллим мә'лumat вермәләди ки, классик әдебијаттыңда сәнгаткарларын шә'рләр мәктублашмаг ән'әнаси олмушадур. «Гафраз мусәлманлынна хитаб» һәсән беј Зәрдабијү үнванланылышы, ейни замәнда мұрақиет үслубунда язылдыры учуң әдебијат тарихимизде мәнзүм мәктүб кими сәчијәләнир. Ела бурадача шакирдләрин хәјәнлидә яранан «һәсән беј Зәрдаби кимдир?» салалын чаваблары мүәллимин изәнаты мүшкелдәр тәмәләди.

Мәзмунун нече мәнимсәнниди: ни өјрәнмәк үчүн мәтн үзәринде иш баша чатырдан соңра сал-чаваб апармай мәгседәмәуағидир. Бу саллардан бир нечесе дәрслидек вәр вә мүәллим өзү дикер саллар да вермәкә мүстәгилдир.

Әсәрнин тәһлилине айралын нөвбәти дәрсде мәзмуну лазынынча өјрәнмиш шакирдәрин фәалльының гәдәр кениш жер вөрилес да мүәллимин шәрһ вә изәнләрләр апaryчы олмалыдыр. Тәһлил заманы ашағыдақы истигамәтләр әյдәнлаштырмалыдыр:

— Шаир Гафраз мусәлманларына мұрақиеттә тәһрик едән сабаб.

— һәсән беј Зәрдабинин шәхсијәти, фәалијәти вә Гафгаздаки мусәлман зияльларының фикүр мүбадилесинде олмаг, үмүммилли проблемләр барәдә дәрдлешмак үчүн яраттыры имкан.

— Гафраз мусәлманларының мәдени инкишаф сәвијәсі вә дини фанатизм тезәнүрлери.

— С. Ә. Ширванинин вәтәндашлыгы мөвәgeji.

— Ше'рин мәзмунундаки бө'зи мәғамларын бу күнүмүзле мугайсеси.

Тәһлил заманы мүәллим Гафгазын мусалман мүһитини, о чүмләден Азәрбајҹаны сарымыш керилек вә сафалатда сөз ачмалы вә демәлидер ки, халгын авамлығы, өлмсизлиji җаланын дин хадимларинин үрәйинче иди. Онларын фитвалары вә зәмәнәје үйғун көлмәјен тәlim үсүллары сајесинде мусәлман мүһити дүнjanын үмуми инкишаф процесиндә кериде галмышды. Тәһислин өзөйинде моллахана вә мәдәнләр дуруруду. Бурада исә инсан зекасының гүрдәти вә имкандары бир көнара ғојуларын ялныз дин таблиғ олунурду. Дүнjеви тәһисил-

чәмийәти инкишафа, тәрәггије апәран елм јада дүшмүрдү; әксине, дүнjеви тәһисил һәнүмлү жени типли мәкәтблөре тәзиг көстерилирди.

Гејд едәк ки, изәнатда мүәллим өтијатты олмалы, унтумамалыдыр ки, тәнгид һәдәфи Мүгәддәсләр мүгәддәс амал сабиғи диндар шәхсләр дејил, диндән өз мәнафеји на-мине бир васити кими истифада едән җаланын дин хадимләри. Авамлыг вә өңәләт һәмин «хадимләр» һәмисә әл вермис, онларын өмәлләрине мүнбәт шәрәйт яратышыдир. Сејид Әзим Ширванинин сәсенин алташмаға вадар едән мәнзүб сабәб иди.

Лакин һәммән дөврә зүлмәт иченән сүр тә'сири бағылајан зијалыларының да ятишиши. Онлардан бири миilli матбуатымызын бүнөвресини гојан һәсән беј Зәрдаби иди.

Ше'рин үмуми мәзмунундан көнarda олмагла хәниш сәчијәсі дашыјан кичик парчанын мәзмунундан ирәли кәлан бир зәруртла һәсән беј Мәликова ан библики мүәллим, устад мүәллим, мүәллимләр мүәллими дејә мұрақиет едилмасини, һәсән бејин инсанларында жени һәјат вәрән, онлары дырилден бир шәхс кими танымасынын, һансы фәалијәтина көрә һәсән бејдан аләмә сафа чатмасынын, ше'рин нә үчүн мәнзүб оңдайларынын көндерилмасиниң сабәблөр ачағыланмалыдыр. Гејд едилмәлидер ки, С. Ә. Ширванин «Әхмәни» васитасында үзүнүн миллатине гејретини чәкен көсләрә тутмаг, онлары фәлијәтә сәсләмәк истәјири. Она көрә дә редаксияја көндердири ше'рин әзәвәлиниң бела бир мәнзүм мәктубла газетин редактору һәсән беј Зәрдабиден онун чапыны хәниш этимиди.

Сонра тәһлили ашағыдақы кими саллар вермәкә апармай мәгседәмәуағидир:

1. Шаир милләтә үз верән дөрдләрин сабебини вә дәрманыны нәде көрүр?

2. О, миilli тән үчүн хәстә адама башәздириләр вә хәстә адамы мүәличе үчүн библики һәким ахтарылмасыны нәдән өтру мүгајисеј көтирири?

3. Вилајәтләрдәki социал вәзије-

ти шаир һансы мисраларла вә неча сәчијәләндирир?

4. Шаир ислам милләттән ила муга-жисәде гәрі миillatләрин һансы ин-кишаф хүсүсүйәтләрин көрүр?

5. Дүнjеви тәһисил верән мүәллимләри кафир адландырын дин хадимларина «әһли-шәр» демәкә шаин-ри мәсәди нәдир?

6. Гәмімыры әһли-шәр Фитвасын мисрасында дин хадимларинин һансы мәкрли нијјәтләринин гара чамаат тәрәфинден баша дүшүлмәди: нәзәрде тутулур?

7. Биҳәбәр олмушуг шәриәтдин, Башымыз чыхымыз елми-никмәтдин.

мисраларына истинаден С. Ә. Ширванинин өзүнүн дини өгидәси барәдә нә дәје биләрик? Әкәр о, дине, шариәте инанырдыса, онда мисраларын архасында һансы мә'на даја-ны?

8. Шаир Пејәмбәр Әлејhиссәлам-дан

Зинәти-шәхс елми үрфандыр,
Елмисиз шахс мисли һәјвандыр...
Әйүйәнис, киммәждир елм,
Мөһәрри-зати-күбәрәждир елм.

һәдисини мисал кәтирмәкә һамыя, о чүмләдән дин хадимларине вә наданлыг үз вермиш чамаата на демәнгистәйири?

9. Ше'рин ахырнда көфүрук ки, шаир Шамахыда өзүнүн дәрс вердији жени үсүлү мәктәбин чатынликлериндин вә неч бир газан әлдә етәмдән орада чальшамасындан языр. Бундан мәгәсәд нәдир? Шаир сәсенин күмләре чатмасыны истәјир вә өзүнә тохталыг өверәк сасинин ешидиләмәнин үмид бәсләјир?

Ше'рдә динин, шәриатин елмә, савада сәсләдијини билдирир

Кишинин олмадисе дүнjасы,
Бары лазымды олсун үгбасы.

Биҳәбәр олмушуг шәриәтдин,
Башымыз чыхымыз елми-никмәтдин.

кими мисралар изән олунмалы вә шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, ислам елма, маарифе, инкишаф асләлән мутарәгги диндир.

«Гафраз мусәлманларына хитабын» мүәјјән парчалары мүасир

һөјатымызла чох сәсләшир. һәттә бә'зи мисраларда гејд олунан вәзијәтләр инди һәр күн шакирдләrin кезләри өнүндә баш вериц.

һәр виләтдә вар беш-он кесәбә,
Әлли мин сеййди ахунд, талеба.
Әлли дараш, әлли мәрсіөхән
наымының сезләре тамак ялан.
Әлли мин сүхтә, әлли мин санә,
Әлли мин ноггәзин нағабын.
наымының фикр халық соңмагдыр,
Гүру јердә бу халық гојмагдыр.
Хәлгә бүнләр наымы гүрүбләр дам,
Бир бүнү анылымыр бу гөмми авам.

мисралары бу җәһәтән характерик-
дир. Одур ки, һәмин парчаның һәм

мәзмунунун өјәдилмәси, һәм дә тәһлили заманы апарылан иш, мү-
әллимин Гафгaz мүсәлманлары гис-
минде Азәрбајҹан мүсәлманларына,
јөни шакирдләrinna мурасиети ки-
ми сәсләнмелидir. Екстрасенс,
фалцы, сејид, физики җәһәтән гу-
сурлу диләнчи кими көрүнмәјә
чалышан кимсәләrinna баш алый
кетдији вә авам инсанлары
онлара инандыры заманда бе-
ле бир мурасиет җох вачхбидир. Бу
һәм дә бәјүк вәтәндәш, гејрәти мү-
әллим Сејид Әзим Ширванинин ча-
ғырышыдыр.

Дәрснин сонунда С. Ә. Ширванинин
вәтәндәш образы сәчијәләнмелидir.

С. РУСТЭМ ЙАРАДЫЧЫЛЫГЫНЫН ТӘДРИСИ

Хүршуд МӘММӘДЛИ,
Сүмгаитдаки «Шәрг» лицеинин мүәллими,
педагоги елмалар намиәди, досент.

С. Рустэм (1906—1989) Азәрбајҹан халгының гадим, зәнкин поэзија санати тарихинде вәзүнәмәхус мөвгәji олан сәнәткарлардан, совет дәвәрү поэзиасының јарадылыларындан биридиr. XX əsrin 30—40-чи illärindä wa ондан сонракы illärde ингиләbi, мубариз шे'rlar jaратышы, һуманист идеалларын, халлар достулуғунун тәрәnnүмчүсү олмушдур.

С. Рустэмнин һәјат вә јарадычылынын, «Тәбрizim» ше'ri замининнә дә лирикасынын вә «Ганаq Неби» драмынын орта мәктәбин сон син-финаде өјәдилмәсінә 3 saat вахтада аյылышыр.

Биринчи дәрс саутины шаирин һәјат вә јарадычылығы нағылышы җығам системи мә'лumatын, лирик ше'rlarindan: «Azәrbaјҹana кал-син», «Mәmin күнәшмән», «Jad күл дәрә билмәз», «Ики саһи», Шәһријара вә Сәhәndә мәктубларынын, «Тәбрizim» ше'rinin охумасына, ше'rların mәzmununun, бәдии ifade вә үсүл хүсүсүjätlerinin ejre-

һәјат үчүндүр» шүәрыны ирәли су-
рур, бүтүн пролеткултупар кими
мөвзуд миллән ирси инкар едиr,
бәнзәри олмаја супер «јени» бир
сөнәт, супер «јени» бир мәдәниjät ја-
ратмак истеjirdilər.

С. Рустэм, «Өдәбијат» («Маариф», 1996) дәрслүйинде изәh вә-
ридији кими, јени ҹәмијәтин, бу
ҹәмијәттә мәхсүс... дүшүнчә төрзин-
шәри кими җазып јарадыр... ба-
зен ифрат арараг поэзијаны ҹә-
мијәтин, гүрулшүн идеологијасы,
сияси дүшүнчәли өлә ejniлашди-
риди. Коммунист Партиясы, Мәр-
кези Комите wa с. мөвзуларда чыл-
паг шүәрләрләр катырладан «сийаси»
ше'rlar jazmasы (бах: «Өдәбијат»
дәрслүй, XI с. Б., 1996, сәh. 180) бир
сөнәткә кими оны һөгиги, мүдрик
ше'rin joluндan аздырырды.

— Силәһидир өлмизде ше'rimiz
вә насримиз,
Аличинаблыг асри деjil бизим осримиз,
Ким бизимлә кетмәссе,
ким бизимлә етмәссе,
дүшмәнлөрлө вермәшди,
демек, о да сәс-сәсәт
һечdir битәраf сөнәт,
һечdir битәраf шаир!
һечdir битәраf нәгма,
һечdir битәраf ше'ri!

— мисралары да юни гүрулшүн, онун ҹәмијәтә кәтирдији ганунун, онун сөнәт вә сөнәткә вердији сакта вәтәндәшләр мөвгәjинин нәти-
җаси кими мәjdәna чыхышыдыр.

Әлбеттә, С. Рустэм ше'rin четин ѡлларында вә јери, вә мөвгәjини тапды. Җенуб мөвзусунда жаздыбы онларча көзәл ше'rlar, «Тәбрizim», «Jad күл дәрә билмәз», шаир Сәhәndә, Шәһријара мәктублар, «Сабәб нәdir?» вә онлорча белә ше'rlari ила, «Гафурун үрәzi», «Ана вә почталjon», «Голсуз гәhrәman», «12-чи туфенж» вә б. поемалары ила охумасын мәhәbbetini газdalar.

Белә көзәл ше'rlarinen нумуне үчүн шакирдләre «Azәrbaјҹana кал-син» ше'rinde парчалар охујурام:

Вәтәнимин сејине чыгурырам еллари,
Сөрөт көмәк истеjен
Азәrbaјҹana калсни!

Бәзәниб башдан-баша

шәһәрләri, кәndleri,
Чәннег көмәк истеjен
Азәrbaјҹana калсни!

Ше'rdə Azәrbaјҹan көзләlliklər, зәnkin cərvətlər, bu əlkədə jaşa-
jan halq nočib əxlagı sifətlərin
дашычысы кими tәrənnüm olun-
muşdur.

«Jad күл дәрә билмәз» шe'rinin
dictatofonda сәsləndirildiR.

Jad күл дәрә билмәз ҹәмәnimdən,
иç huvva ʃaýrmaz мани bir an
Өз догма еlimdən, Вәtәnimdən!

һәр јердә күнәшdir мәна байраг,
Баш өjмөрән азом яғы олса,
Ган ахса da сeltən bədənimdən!

Өлсәм, галаҹагdир өзüm sag!
Дүшмəн мәнə өл вурса, ашынам
Аш əlaqagdır əfənimdən!

иç гувва аյрмaz мани bir an
Өз догма еlimdən, Вәtәnimdən!

Әvəlne шакирдләrin диггатini
бу 11 мисралыг шe'rdakı gətiijät-
li, ətkəm vətənpərvərlik dujusuna-
na, sonra шe'rin bənzərsiz vəzin və
gafiyə gүruulushuna çəlb edib, fi-
kiqir mubadiləsi аparıram.

«Тәбрizim» шaирин ҹenub мөвзusun-
da jazdydyń өn самими və üyurlu
she'rlarindendir. Шaир bilavasiti
tə uzun illärin aýrylygыndan son-
rat 1941-chi ilde Tәbrizda govusharkən
aldygы təssassuratı eks efdira bil-
mişdir.

Шe'rin ifadəli oxusundan son-
ra гeјd efdirəm ki, eşitdijiniz kimi,
iuzu illärin həsrətinin ҹekib,
hıncındən kəz jashlary tekümüş
shair gardash tojuna, bərjamınya ke-
dirimiш kimi, Tәbrizda kərüşənde
sevinçindən, shadlıgыndan «kizin
ver golumu salym bojuna!» dejir,
garshysyına «düz-çərkəklə» chyxat sha-
həri dogma anası kimi eplək istejir:

— Jel bir də үzündən epum, Tәbrizim!
Bashyna kül-chiček cəpim, Tәbrizim!

Гедим, doғma шe'hrələ kərüşdən
jaранмыш һәjəchan, sevinç, həsrət
dujuguları, kəz jashlary misradan-
misraja biр-birinи əvez efdir.

Ше'р мәйны кими сәслөндикә Тәб-
риз шәһеринин тымсалында Вәтени-
на бөյүк бир мәһәббәтле сөвөн
шашын үрәк чырпынтыларындан
мұтассир олмаја билмирсан!

—Сәнниң чиңәйнә, күлүнә гурбан!
Мана гардаш дејән дилинә гурбан!
Батанина гурбан, елини гурбан!
Баҳдыгыча һүсүнә дејәмайыр көзүм!
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим!

«Тәбризим» ше'ринин сәнэткарлыг мазиэттәрләrin ачыгладыгын соңра шакирдләri шаирин Шәһријар. Сәнәдә яздыгы мәнсүм мәктублары ила таныш етмак сәрфәлидир. Бу мәктублар бир миллаты чиәнлә шакилдә икى јера парчалајан, дөрма гардашлары бир бириндән тиканына мәфтүлләрәлә айрыб көз дустағына чевиран иртичацы, иш-ғалчы империалист ағалара гаршы, «парчала, нәкм сур» сијасатчиләrinин терефдашларына гаршы шиддәтли иттиһам актырып:

Ким дејир ки, лисанымыз айрыдыр!
Но адымыз, нэ санымыз айрыдыр!
Нэ чанымыз, нэ ганымыз айрыдыр!
Үрәк бирдир, бәдән бирдир, Шәһрияр!

Дүшүнүрәм кечә-күндүз јенә ман!
Бир милләтчүн ики олмаз бир ватан!..
Ман тиеканлы мәфтилләркин далындан
Достум, неча хәбәр туутым һаляндан!..
Нече көрүм күнәшини Сәһәндик...

Сонра шаирин лирикасы, Чәнүб мөвзусунда жаңдырышылардың күнлаштырып ушаглары белә, бир умуми нәтиҗәе кәтирирмән ки, С. Рустэм ичтимаи мәмәнүнү ше'рләрк иле лирик шәгризизин үстәлдәрмәндан бирни кими тәннишмыйшы.

С. Рүстәм јарадычылының һәср олунмуш иккىнчи саатда «Тәбризим», Шәһриәрә ве Сәһенәд мәнзүм мектублардан парчалығы шакирдләrin ифасында эзбәр дингләдиkдән, шайрин мұасир шे'римизе көтирдији јениліклерин есас мәгнитине соруш дугдан соңра «Гачаг Нәби» мәнзүм драмының еңредилмәсіне башлаýыр��. Эввәлэче кечан асприн соң рүбүндә чөрзимин Азәрбаýҹан ишғалына, јерли зулмә гарши Гачаг Нәби һәрәкаты һәргүйнде XI-сүният

шакирларынин мәлуматы иле та-
ныш олур, соңра ону дәғигльешди-
рир. «Гачаг Нәби» пәснинин гы-
са мәзмунуну данышырам, 5 пәрде,
9 шәкілден избөр олан бу есәрин
I, IV, IX, X және XI шәкілләрден инес-
сүрәтлерле бағлы парчаларын фәр-
ди, ролгу осуын апарараг мәзмұ-
ну дәғигльештирир. Бу парчалар-
да ушаглар Тәһмас бәйін, Сәлим бә-
йін, Коха Мәмәмдән, Мәлхүм бәйін
кемеји или Нәбинин елдүрмек учун
тәдбір тәкмәләре, Гурд Кәрими чох
мәһәрәтте онун дәстесине гошмалары,
Нәчәрин Гачаг Нәбинин дәстес-
сина гошуласы, Сәлим бәйін һе-
чәри туздубур онын тәзече докум-
муш көрлесини мәнін етдиримеси,
Нәбинин туутуб Корус газаматына сал-
масы, рус начальникинин ел икидини
јолундан дәндәрмәк учун чидди-
чендәләре, гачагларын Нәбинин хилас
етмәләре, анасынын елдүрүлмәси,
ел гәрәмәнның Сәлим бәйден, нач-
альникден интигам алмасы епизод-
ларына дигәтті чәлб етмәкка «Га-
чаг Нәби» драмынын мәзмунуну еї-
редирип. Элде олунан биліклөрден
умумилашышын нәтижеләр чыхырыл-
масына көмәк етмәк учун шакирл-
арының ашағыдақы суаллар үзәринде
ишлиеди:

1. Драмын мәзмуну тарихдеги Гаңаг Нәби һәрәкәттерине нечә әкстидирип?
2. Гаңаг Нәби һәрәкәттәренең мағсада вә мәрамы өсөрдә нечә инфада олунуб?
3. Өсас гәһрәманың мәғлүбидил-мазгының күкүү нәделері?

4. Өсас гәһрәмәнләрүн фәрди ۋە
охшар чەھәтләрини мۇجايسى өтсەك,
шияриن сөнәткарлыг мەھәрәти һаңда
на леңа биләрик?

Шакиәлдөрлөн вердији чавабларе јекун вуарраг көстәриам ки, «Гачаг Нәбү». Азәрбајҹанда h. Чавидле башлајан, С. Вургунда јүксак иннишәф етирилән мәнзүм драм сөнэтинин яхши нүмүнәләриндөндири. «Гачаг Нәбү» драмынын асас образлары Нәбү вә һәмәр гәһрәманлыгынын, фәдакар вә мәрд инсанларын тимсалыдыр. Чох мәһәртле яғыдалышы бу образлар ел гәһрәманлары Гачаг Нәбинин вә һәмәрин хатиресине һәср едилmiş ән ги-мәтли сәнат айбыдисидир.

ЭДЭБИЙЈАТДАН БИР НУМУНЭВИ АЧЫГ ДЭРСИН ТЭСВИРИНЭ ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагоги елмләр нациәдән

Фируз КӘРИМОВ,
АДДИ-НИН баш мүэлдүүли

Улдуз ЭҢМӘДЗАДӘ,
Бинәгәди РТШ-нин методисты

Бакы Шәһәр Баш Тәһсил Идәрәси үчүннүү илдир ки, методика, нұма-
истапшылық, табигат

Мүэллім, тәрбиячы, мәктәбә, тәсілінде рәһізлек көдөнүлөр өз сәленийеттери дахилиндө мұстегілдіктер. Онынды ғалымында бар мәселе душунуудуру; неше етмөлики, мәктеп, тәсілінде илдерди, даир проспекттерди жаңынанда консерватив нөзөлдерди жаңындырып, көнбайы мұлдағынан дағындырып, фикирләри дәйшишмәк лазындырып. Бул мәседәде да ашағыда белә дәрс-ләрдән бирине даир нұмұнәни тәгдислеуди едирик.

Бакы шәһеріндегі 283 саялы орта мектебін мұллами Дилдар Қындыз газының XI синиғде әдебијатдан тешеккүлтік етди. Аның дарынан мән-зусу «Мәммәдхүсейн Шәһриарын

јарадычылыгы» (кечмиш дарс: «М. Шәһриярын һәјаты»).

Кениниң әдәбијат кабинетинде кеңен бу дарсда Бинагади рајонунуң јұксек категоријалы дил-әдебијат мәденилімләри, һәбела методист алиmlөр иштирак едидилар.

Ачың дарсқын жығам тәсвирим. Мәктебин әдебијат кабинетинде кеңен бу дарсда мөзүй, үйгүн стенд-блоктардан Мәммәдхүсеин Шәһриярын шәкли, әсөрләри, С. Рустемә, Б. Әбәзәделәр, Р. Әлиевиң жаздыры мәктүбларының фотосуреттери; һәбела ашагы синифләрдән бу мөзүз үзән шакирдләре тәншы олан тә'лим материаллары вә синифдердә оху материалларының сија-хысы нұмајиши етдирилди.

Стендләрдән дағы Азәрбайжан шашы М. Шәһриярын «хәјдербаба салам» поемасы үслубунда пешәкәр рәссамларының мәшүүр әсөрләри иле жанаши, шакирдләрин әдебијат дәфтерләрindән сечилиши рәсем-фантазия иллюстрациялары да диггәти чөлөнгөн. Дәниәрәк әсәрләре тәншы олан тә'лим материалларының суалларына (онларын 3 варианты орта, 3 вариантында жықсан чөттүнкүл дәрәчесинде олан суаллардың) қаваб бермәк учүн шакирдләр идраки фәләлдигүл көстәрирләр.

Шәһриярын һәјаты вә јашадығы әрелерин адларының әкс етдириң хәрите васитеси иле карточка-суалларда қаваб жазмыш шакирдләрнән да қаваблары гијметләндирлилар.

Дәрс вакхтындан семәрәни истифада едән мүәллим 20 дәғиге әрзинде наемники синифин кечимиш дарсса һазырлығыны мүәжін едә билди, енни заманда шакирдләрнән һәр бирини 2—3 дәғә дидирмәклә, даңышдырмагла онларын қавабларыны нечә гијметләндирдијини в'лан етмисш олуды.

Дәрснин изәни. Мүәллим М. Шәһриярын ашагы синифләрдә (VI синифдә) кечимлиш әсөрләринин адларының сорушуду. Шакирдләр «хәјдербаба салам» поемасындан парчалары вәзбәр билдикләрни сөйледилер. 5 дәғигалин вахт әрзинде поемадан (һәр шакирд бир бәнд вәзбәр демәклә) парчалар сөйленди. Соңра мүәллим Шәһриярын «Азәрбайжан», «Еї вәһ, аңам», «Савалан», «Тәбриз», «Айылынг» шे'рләри вә гәзелләри һарғында мә'лumat верди. Шәһриярын Шәргин бейүк мүтағжип шаирләри олан Низами, Несими, Фүзүли, Сә'ди әнәнәләринин давамчысы олмасына нұмунә олардың азәрбајчанна вә фарсқа ше'рләр сојләндиди. Мүәллим онун гәзәл, мәснәви, мухаммәд, рубай вә мәрсијәләринин поетик көзәлліккә

ри өз мә'на инчөликләри иле шакирдләрни таныш етди. Шәһриярын мисраларындағы Араз һасретинин, Бакы сеңбәтинин, Тәбриз һәјатының көдөрли-түссәли қырпымтыларындан, үзүнтуарларде долу әкс-сәдасындан сез ачды вә «Азәрбајчан» ше'ринин үзәрinden дајанды. Бу ше'рин бейүк идея-сијаси күч малик олдуғуны, инсаның тарихина сеңбін көләчек мүбәризәләре сәфәрбер етдириң вүргулады. Мүәллим көстәри ки, ше'р 60-ынчы илләрде жаңылан истиглал маршыдыр. «Әл-әла вер, яңа зод ал, яңа тамам жан, Азәрбајчан!» дәмектир ки, инсан, милләт, гул, некәр олмаданса, Спартақ үсүсінін галыбы, яңа заңдарынын тә'мин етмели, яңа да бирдәфелик һәнәк олуб көтмәлідір. Чүнки инсан, милят мубаризәни удузмамалыдыр, әкәм үздүзү да, рүйдан дүшмәмәлідір, мүдрикләр демишкән, мәглубијәт вәр ки, гәләбәдән даға гијматлайдыр. Даға соңра мүәллим һәмін ше'рин буқунку азәлдүшігіміз, мұстажилиміз, суверенлиймізде мүһүм рол ойнамыш олдуғуны, Азадлық мейданында әзәмәттә, ғұдратта сәсләнәрек халық көләлікдән, истирабдан гүртартмада үвертура кими сәсләндијини гейд етди.

Мүәллим шакирдләрнән диггәтина белә бир мәгамы да чатдырыд ки, 60-ынчы илләрде «хәјдербаба салам» китабында дәрәк олунан бу ше'р жаңын азәлдигы ашигләрниң дилинин әзбәри иди. Китаба мұнасибет бирмәншәни дејиди. Коммунист Партиясы билетине садиг оланлар учын бу дисидент әдәбијаты иди. Дисидент мағкура олдуғундан Б. Ваһабзада, И. Шыхыл, Х. Рза тәрәфинден кениш тәбліг олунуруду. «хәјдербаба салам» ифадәсі минни көкүмүзә гәйидыш, 1918—20-чи илләрде гурулмуш, вә жашамыш Азәрбајчан Чүмінүріјетине салам! кими сәсләндири. һәмін китабдакы Азәрбајчан ше'ри, бир көмәт, Азәрбајчаны бирләшмәје ғағырырды.

Даға соңра мүәллим М. Шәһриярын һәр бир әсөрләrin идея мәзмұнуну, поетик дилини вә үслубуну, үслуби мәзијәтләрini ачыб кес-

термәк үчүн нәзәри үмумиләшдирмеләр апарды. Шаирин өз жарадычылығы иле дүниә вә Шәрг әдебијатында тутдугу жөри, даһилемин төчассум етдириң айры-айры парлашыл үзәрinden дајанды.

Мүәллим өз шәрни заманы шакирдләр тез-тез дискуссија вә полемика чөкмәк учын онлара идракы суаллар бермак методудан истифада едиб дарсқын чаны, фәлалы шәрләтіндә, марғалы кечмеси та'мин етмаја са'ї көстәреди.

Мүәллим М. Шәһриярын халг шашы С. Рустемә жаздыры манзум мәктүбүнүн вал жаңысыны сөслөндиди.

Күн чыраты, көз гамашы,
Араз мәнде хосунлашы,
Ешигим айғылымын гачды,
Сосин калды, Сүлејманым,
Сенә үрбән мәнним чаным...

Вал жаңысы ахыра ғәдәр (Шәһриярын өз ифасында) сасләндирдиктән соңра мүәллим синфа белә бир суал верди:

— Ушаглар, сизчә, шаир нә үчүн мәнә? Сүлејман Рустемә мұрағиат еди? Бәлкә, бунун бир себәби вар?

Бу суал шакирдләрни дәріндән дүшнүндүрдү. Мүәллим шакирдларин диггәтини С. Рустемән һәјат вә жарадычылығындан өјренилгенләре өзбәр етди. Онлар С. Рустемин 1941—43-чу илләрде Тәбризде олмасы, оралы гардаш вә башылары ила көрушүнүн нәтичеси кими «Тәбризим» сил-силәли ше'рләр жазмасыны хатырладылар вә бу ше'рин дә Шәһриярын «Азәрбајчан» ше'риле сәсләшән жерләрине диггәт жетирдилер:

Сәттархан—о бейүк Сәрдәр-милли,
О атәш үрекли, о шаш дилли,
Еди азәдымын елтөр баяли,
Көл онун Іолундан дөнә, Тәбризим,
Далғапан, аловлан, сөнә, Тәбризим!

Шакирдләр «Тәбризим» ше'ринин дикер парчаларыны да әзбәр де-мәје һазыр олдуғларыны билдириләр. Бу заман мүәллим деди:

— Ушаглар, Шәһрияр Сүлејман Рустемә жаздыры бу ше'рдә Б. Ва-

РЕПРЕССИЯ ВЭ ӘДӘБИ ТӘНГИД

Гызгајт БАБАЕВА,

Јасамал рајонундағы 286 сајлы орта мектебин мүəллимі, Азәрбайҹан ЕА Милли Мұнасабеттәр Институтын диссертанты.

һаңбаздәнин адыны өкір ве «Бәхтијарын узуңдан өп» демекле неје ишара едір?

Мүəллим кальышды ки, шакирдлер ве бу ejhamын мә'насынын Б. Ваһабзадәнин «Күлустан» поемасы иле әлагәдер олдуғуну сөйлесиндер. Еле де олду.

Еңи заманда мүəллим Шәһриярын јашадығы дәврда Иран истидады, шаң үсул-идарәси заманы азәрбайҹанча дәнишмандың жасар едилмәсіндән, Шәһриярын 30 ил Тәһранда јашадығындан, жалызы өмрүнен соң иллериң Тәброкзде, Азәрбайҹанда јашадығындан сөз салды ве Б. Ваһабзадәнин бу хусусда јаңдығы мисраларыны мисал көстәрди.

Сөн отүз ил айры дүшүн елиниң, Аңан кіле дәнишмандың диплидән, Симург сөнә пән да верди телниң, Гүрбәт елде о төл дүшүн йәдими, Түкү җөкдин Вәтән жетди дадыны —

парчасы ила ზоҳ мәтләбләрдөн шакирдләри ақаһ етди.

Беләниләк, мүəллим Шәһриярын гәзәлләри, «Азәрбайҹан», «Еї вән, снам», «һејдәрбабаја салам» ше'рләри әсасында шаириң ярадыбылығыны там вә әнатәли тәһлил етмис олду. Дәрс суалларла жекунаштырыды. Еве тапшырылгар верди.

Ачыг дәрснин бүтүн деталларының тәсвириңи вермәйин нәтижә етібирилә имкан харичинде олдуғуну нәзәре алараг ашағыдақылары кестерә биләрик:

1. Мүəллим тәддис етди жаңын мәзмун вә мүндәричесине ўғын оларға вә мәседине наил олду. Йа'ни кечимиш дәрснин мәнимсәнілмәсі она жени дәрсі յұксек сәвијәде изәт етмәје вә биликләри мәнкәм-ләндирмәје имкан верди.

2. Дәрс бүтүн педагогики, психоло-

жи вә мәтодик чөннөтлөрдөн дүзкүн гурулдуғуна көре шакирдлер жени биликләрде силенланымыш олдулар.

3. Дәрсде аетеппервәрлик мотивлери ашыламағ мәвзудан ирели көлән башыла идея олду вә шакирдләр Азәрбайҹаны Шәһрияр кими сөвемәје рүлландырыды.

4. Дәрс шакирдләрин умумтәһисил биглик ве бачарыгларының инишиаф етдирилмәсінде мүһүм рол ојнадыры кими, онларын нитт мәденијети вә өхләги-етик тәрбијесинин инишиаф мүһүм рол ојнады.

5. Дәрснин умумтәһисил, тәрбије ве инишиаф етдиричилек вәзифеләрiniң угурулар нәтижәләнмәсі бизи мүəллимин, бүтүн дәрсләрниң յұксек сәвијәде кечиридиже инандырыды.

6. Ачыг дәрснин белә үгүр газанмасы синфин умуми сәвијәсінин յұксек олдуғундан хәбәр верди. (Хүсуси Илаһа, Елғар вә Құнақын чаблары буны субут етди).

7. Ачыг дәрснин тәһлилинде мүəллим һәм карларын педагоги фактлары, методик көдишләрә, психологияның нұанслары тәлабкарлығыла јаңашмалары онларын бу дәрс һаңгында жекүн фикри көстәрди ки, аныг дәрслерин тәшкилини, кечирилмәсінә вә тәһлилине даир нәзәри-педагоги вә методик-дидактика үмумиләшdirмәләр апарылмалыдыры.

Ачыг дәрсләре даир педагогики әдәбијаттакы фикирлар елмидир, лакин субъектив мұлаһизәләр консерватизмиден башта, бир шеј дәнил; нұмұнәви ачыг дәрслөр мүəллимләрнин педагогики, психология вә мәтодик инишиафында, шакирдларин елмә, тәһислә һәвәсләндиримесінде, мәктәбләрмизин адларының յұксалдилмәсінде гүйметли көстәричиләрдир. Бир сәзә, «илин мүəллими» адынын галибләрни мүејіјәнлөшdirмәкде бу амилдөн истифәде етмәк лазыымдыр.

Орта вә али мәктәбләрин Азәрбайҹан әдәбијаты программаларында әдәбијат тарихчиси вә тәнгидчиси кими өзөшүр олар бир чоң зиялымпәрмәзиниң ирсисине өјәннелмәсина иди-идиң дигәт жетирилмәје башланыштыры. Оллар узүн мүддәт тә'лим материалларына дахил едилмәмәншидир. Нәләкән жашларына өз дәрени исте'дадлары иле диггәти чөкен һәмін инсанлар мәнз парлаг үлдүзләр олдулары учын да репрессија жағынан ғалышылар. Иди һәр биринин һәјаты фамия гәһрәманларының һәјаты кими өјәннелә һәмін инсанлары қәнчеләр даһа жаһнадаң таныса, мүəллимләр онларын ғарадычылыгларына вә амы тапелерина бәләд опса, жаҳшыдыр.

★

30-чу илләр XX әсрин чох мүрәккаб, зәңкин, лакин зиддијиетли етоп-халарындан биридир. Бу дәвр мүстәгил бир мәрһәлә кими 1929-чу илден башланыр. Чүнки 1917-чи ил ингилабынан соңра социализм өзмийәттө мәнз бу дәврда формалашма мәрһәләсінә дахил олур. Сија-си өзөттөн бу, көнхиң өзмийәт галыглары иле јениси арасында, дүшмән е'лан едилмиш синиғләрлә про-летариат вә қандәрдән қызыншыл болшевиклар арасында мүбәризәнин кәсқинләшdi жаңы иди. Әдәбијат вә тәнгид саһисинде да бу заман социализм мен үчүнчү проблеми — «Мәдени ингилабынын (коллективтәшшәмә вә сәнајеłешмә иле берәбәр) гелебәси упрудна мүбәризә «Ким кими?», «Мүттәғиг, жа дүшмән!» кими каскын шүағлар ирали сүрмүшшүр. «Бизимле дејілсәнсе, бизе дүшмәнсөн!» кими олдуғча сол, вулгар-социология принциплардан чынныш еден марксист тәнгидчиләр әдәбијаты һаким, нәкемон синфин, ја'ни пролетариатын менафеләри бағызындан гүйметләндирдилер.

Адлары чакилен тәнгидчиларин на-мысы (М. Рәфилидән башта) 1937-чи илде ганлы ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишләр. Онлар 1956-чы илдән — И. В. Сталинин, М. Ч. Бағыровун өзөттөн 1937-чи илде гурлатылғанда да, ғаррәспәсияның гурбаны әлмуш, амансын ишкәнчәләрдән соңра рус вә өрмәни забитләринин апарыглары 20 дәғиғәлик һәрби мәнкәмәнин һекму иле да күлләнен, ја да ағыр нағасынан мән-зат күм едилмишлә

вә талелери кифајет гәдәр өјрәнилмәйб.

Онларын фачиеси бунда иди ки, Шәрг тәһисли алышы бу алимләр о зәмән сијаси мәмбүријәт гарышында галып өсөрләrinde Шәрг тәфаккүр тәрзи или марксист методологиясинын зорла бирләşdirмәе чالышырдылар. «Күннәллары» исә хусусан Ә. С. Мұмтаз, Б. Чобанзәде, Ә. Абид, Ә. Назимин түрк халгларынын милли-мәдени бирләşүнен субут етмәје чалышмалари, халынын союкекүнә гајытмасынын вачиближини билгиләрни иди. Бу исә о заман Азәrbaijanchы, онун әдәбијаттә вә мәденијätten Шәргdən горпарм истәјен рух башевик сијасетчиләrinin вә онларын Азәrbaijanchындаки нәкәрләrinin разы салымырды.

20-чу илләrin бу надир шәхсијätteri, həm professoinal təngidchicı, həm ədəbiyyatın nəzəriyəçisi, həm ədəbiyyat tariixchisi, folklorchı, həm də ədəbiyyatın toplaşışçısı və nashirlari idilər. Tariix əzü onlarıny uzaqında belə əybir və şərəfli väziñe gojmuşdu.

20—30-chu iller təngidchinin kərkemeli nümaejendesi **Салман Мәмәделi оғлу Эскеров** [Мұмтаз] 1883-chu ilde Şəkiyə, taçır ailəsində anadan olub. Kicik jashlarını da atasını itirib. Aşagabadda dağışыныn ńimaejisində jashaýib, bura da o devarın gaýdalaryna uýun təhcis alıby. 1908-chu ilde satirik şair, 1913-chu ilde təngidchı kimi feaaliyjetə bашlaýib. «Molla Nəsreddin»nin müəllifliflərinən və Orta Asiya tablighatçılıqlarında idil. Җ. Məmmədguluzadə, A. Cəhətələ dostlugu əlagələri sahlaýib. 1893-chu ilde Aşgabadda M. Ә. Sabilrə tənyış olub. Azərbaijanın klassik ədəbiyyatının tədqigi, xüsusen topłanlılıb nəşir olunmasa sahəsində misilsiz xidmətlər kestərib. «Futara Fuyuzatı», «Kommunist», «Mərərif və mədəniyyət», «Azərbaijanchı өjränmə jolu» kimi mətbuatı organlarыndan, Azərnəşrda, Dəvət muzeyində, Akademiyasından Azərbaijan filialınynda Dil, Ədəbiyat və Sənet Institutundan ișləyib. 1926-chesi ilde Nəsimi «Davamlıñı», 1925—28-chen ilde isə «Azərbaijanchı ədəbiyyatı» sənijasynandı irsi naməlum

olən şairlərin 15 kitabı, iki cilddən ibarət «El şairləri» kitabında isə xalq-aşığı ədəbiyyatı myazıñ ən giymətli sənətkarlarının əsərlərinini toplaşdırıb.

Uzun illər jasag olunmuş bu əsərlər 1986-chesi ilde «Azərbaijan ədəbiyyatınyndan gaýnaglaları» adı ilə kitab şəklinde mərhum ədəbiyyatşunas R. Tağıyev tərəfinən toplaşdırıb, kiрил əlyifbası ilə chap olunub. С. Мұмтаз, И. Несими, М. Fuzyuli, Ш. Xətai, M. Sh. Vazeh irdsinin ilk toplaşışçısı, naşirini və tədqigatçısı idil. O, əsərlərinin toplaşdırıb nəçər etdirildi, bütün şairlər həqinində ilk fikir cəjləyib, onlarıñ autobiografiyasını yazıb. «Unnudulmaz jərəlgər» (1923) silsilə məgalələri, «Nesimi» (1923), M. Fuzyulinin vəfatiyin 400 iliñinə nəşr olunmuş «Kənuləplər fətəhini» (1925), «Əmir Əlişir Nəvai» (1926) nəbelə Ә. Firsov, M. Gorki, Җ. Chabbarlyныň həqinidək məgalələri onun ən jaxshı əsərləri sajyla bilər.

С. Мұмтаз şair, ədəbiyyatşunas, təngidchı, folklorchı və beýuk kitabşunas olub.

Dəvrün professoinal təngidchisini **Əli Nəsimi** [Əlvəkber Mahmud oğlu Məhmədguluzadə] 1906-chesi ilde Təbərizdə mejvə catan təmirci ailəsində doğulmuşdur. 1916-chesi ilde Batumda rəs diliñin өjräni. 1924-chesi ilde Bakıya kələfək Pədagogiki Texnikuma dañıl olur. Bir il sonra AK(6)P MK tərəfinən Leningrəd, Şərgi-Şuñaslıg İnstitutuna kəndərilimish, 1928-chen ilde oranı fərglənən diplому ilə bitirmişdir. 1927-chen ilde müəllimlərə akademik Samoilovic və professör Berlebsin təşəbbüsü ilə ə'la oxumañına mukafat olaraq Türikjəfe altı aylıq elmi e'zamijətə kəndəriliş və bu fakt soñralar ona pənturistik «dəm-fas» vurənlər üçün bəhanənə çewriplər. Ә. Nəsimi 1930-chesi ilde Moskva İchtimai Akademiyasından təsdiq olunan şəhərənəzər, 1931-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1933-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1934-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1935-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1936-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1937-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1938-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1939-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1940-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1941-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1942-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1943-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1944-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1945-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1946-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1947-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1948-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1949-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1950-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1951-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1952-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1953-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1954-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1955-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1956-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1957-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1958-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1959-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1960-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1961-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1962-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1963-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1964-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1965-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1966-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1967-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1968-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1969-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1970-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1971-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1972-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1973-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1974-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1975-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1976-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1977-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1978-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1979-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1980-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1981-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1982-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1983-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1984-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1985-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1986-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1987-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1988-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1989-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1990-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1991-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1992-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1993-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1994-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1995-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1996-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1997-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1998-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 1999-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2000-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2001-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2002-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2003-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2004-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2005-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2006-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2007-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2008-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2009-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2010-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2011-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2012-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2013-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2014-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2015-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2016-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2017-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2018-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2019-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2020-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2021-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2022-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2023-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2024-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2025-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2026-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2027-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2028-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2029-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2030-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2031-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2032-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2033-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2034-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2035-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2036-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2037-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2038-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2039-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2040-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2041-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2042-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2043-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2044-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2045-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2046-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2047-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2048-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2049-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2050-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2051-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2052-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2053-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2054-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2055-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2056-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2057-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2058-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2059-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2060-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2061-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2062-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2063-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2064-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2065-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2066-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2067-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2068-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2069-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2070-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2071-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2072-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2073-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2074-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2075-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2076-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2077-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2078-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2079-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2080-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2081-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2082-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2083-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2084-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2085-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2086-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2087-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2088-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2089-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2090-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2091-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2092-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2093-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2094-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2095-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2096-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2097-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2098-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2099-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2020-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2021-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2022-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2023-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2024-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2025-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2026-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2027-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2028-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2029-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2030-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2031-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2032-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2033-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2034-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2035-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2036-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2037-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2038-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2039-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2040-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2041-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2042-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2043-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2044-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2045-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2046-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2047-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2048-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2049-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2050-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2051-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2052-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2053-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2054-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2055-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2056-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2057-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2058-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2059-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2060-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2061-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2062-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2063-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2064-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2065-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2066-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2067-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2068-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2069-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2070-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2071-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2072-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2073-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2074-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2075-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2076-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2077-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2078-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2079-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2080-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2081-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2082-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2083-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2084-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2085-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2086-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2087-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2088-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2089-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2090-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2091-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2092-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2093-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2094-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2095-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2096-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2097-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2098-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2099-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2020-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2021-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2022-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2023-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2024-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2025-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2026-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2027-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2028-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2029-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2030-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2031-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2032-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2033-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2034-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2035-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2036-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2037-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2038-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2039-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2040-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2041-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2042-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2043-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2044-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2045-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2046-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2047-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2048-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2049-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2050-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2051-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2052-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2053-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2054-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2055-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2056-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2057-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2058-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2059-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2060-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2061-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2062-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2063-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2064-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2065-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2066-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2067-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2068-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2069-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2070-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2071-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2072-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2073-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2074-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2075-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2076-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2077-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2078-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2079-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2080-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2081-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2082-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2083-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2084-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2085-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2086-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2087-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2088-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2089-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2090-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2091-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2092-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2093-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2094-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2095-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2096-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2097-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2098-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2099-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2020-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2021-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2022-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2023-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2024-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2025-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2026-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2027-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2028-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2029-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2030-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2031-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2032-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2033-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2034-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2035-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2036-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2037-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2038-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2039-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2040-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2041-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2042-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2043-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2044-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2045-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2046-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2047-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2048-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2049-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2050-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2051-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2052-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2053-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2054-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2055-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2056-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2057-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2058-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2059-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2060-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2061-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2062-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2063-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2064-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2065-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2066-chen ilde Əməkdar Mədəniyyət işçisi, 2067-chen ilde

лик һәрби мәһкәмәнин һекму илә пантүрикстә вә милләтни кими үлгеләнмә чәзасына мәһкүм олумыш, бир күн сонра құлләләнмишdir.

30-чу илләрдә әдәбијат тарихимизин ярдымчыларындан бирى олан **Әмин Абид Мүтәллип ғұлғы Әхмәдов** 1898-чи илде Бакыда дашожан фәннәләй әйләсіндә анадан олмушшудур. Онын гардашы Элабаз Мұзинбаш шаңр әүе журналист иди. Ибтидай тәһисилен Бакыда алан Ә. Абид 1918-чи илде Истанбула кедибер дәрдиллек мұлымлар семинариясында охујур. 1922-чи илде Истанбул Университетинин филология факультетинә дахил олур. Төләбә икен бәдии ярдымчылығын башлајыр. 1925-чи илде Авропанын о заманы шәршүншынлыг мәркәзләре олан Вла-на вә Будапештде тәрүбә кечир. Онын шеңрә вә мәгәләләре Бакыда, Тифлисде, Сәмәргәндә вә Истанбулда мұхтәлиф мәбеттүү органдарында чал олуну. 1926 — 1934-чи илләр онун бир әдәбијат тарихчиси вә тәнгидчи кими сәмәрәләр фәзлијат кестердији дөврдүр. Бу заман о, «Нече вәзиннин тарихи», «Фирдовси ва Азәрбајҹан әдәбијаты», «М. Ф. Ахундовун Азәрбајҹан әдәбијатында ярни...» вә саир мараглы асәрләрені јазыр. Тифлисде М. Ф. Ахундовун архивини арашдырыр. Ә. Абидин ән гијметләр асәри тәхмәнән 1922—30-чу илләрдә яззырыки чилдлик «Азәрбајҹан түркәтринин әдәбијаты тарихи» китабыдыр. Бу китабын бир ниссаны 1925-чи илде Будапештде чал олуну. Со заманларда ғәдер гадәған едилдиңдөн Азәрбајҹанда чал олумайыб, әраб әлифбасы илә алжазмасы Әдәбијат вә Инчәсәнәт архивинде 170 нөмәләи фондда саҳланылып. Ә. Абидин архивинде онун «Шайр Нәсимиин фарс вә әраб дилларинде шә'рләри», «Тарихде Азәрбајҹан термини...», «Мирзә Шәфи», «Вагиф» кими асәрләри дә вардыр. Турк әдәбијатында аз өјәннилүү түтүг вә мәни жәнрләре һагтында илк тәдигататлою да о јазмышдыр.

Ә. Абид Азәрбајҹан вә дикер түрк халглары әдәбијатлары тарихинин көзөл билиниси иди. О да мұсирлери кими 1937-чи илин гәнәл-

репрессиясында әдаләтсизчесине өлдүрүлүшшудур.

30-чу илләррин марксист әгидәли профессионал тәнгидчи вә ичтимаи хадим **Мустафа Зәкәријә оғлу Гулијев** 1893-чу илде Шәкіде қырда алаөрчи айләсіндә анадан олуб. О, 1913-чу илде Тифлис кимназиясыны битирдикден соңа Кијев Университетинин физика-ризасијат факультетинде дахил олуб, төләбә икен ингиләби һәрзката ғошуул. 1918-чи илде Кијев Bolshevikler Партиясынын узуя вә РК(б)П Кијев комитети сыйын мүсөлман болмәсінин сәдри сечи-либ.

1920-чи илде Азәрбајҹанда Совет нахимијети ярнаңдан соңа о, Ленкәран геза ингиләб комитетинин сәдри, 1922-чи илде Бакыны Гарашәнәр рајон комитетинин катиби ишләјиб. М. Гулијев Азәрбајҹанын илк маариф комиссары (1922 — 28), ени заманда ән ири әдәби орган олан «Маариф вә мәденијат» журналынын редактору ишләмийшидир. 1922-чи илде М. Гулијев РК(б)П-нин XI гурултајында иштирак едиб.

М. Гулијев Азәрбајҹан әдәбијаты вә мәденијетинә даир җүздән артыг мәгәләнин, «Азәрбајҹанда Октябр дүшмәнларига» (1927), «Түрк гадынын нын жолу» (1927) кими сијаси китапчаларын, рус дилиндә «Октябр вә түрк әдәбијаты» (1930) китапынын мүзәллифидир. «Азәрбајҹанда мусиги күлтүрунун инициашы мәсөләләри», «Од көлни», «Мирзә Фәтәли Ахундовун ярадычылығы», «Сабир фүгәре шаириди», «Севил вә тәнгид», «Франсыз материалистләrinin естетик көрушләри», «Тәбиият диалектикасы вә материја проблеми», «Түрк театrlarы һагтында» вә с. мараглы вә гијметли мәгәләләр дә онундур. Авропа мәденијати вә фәлсәфесинин мусигисиниң билиниси олан М. Гулијев Шәрг мәденијетини гијметләndirärken сәхнеләрә јол вермийшидир. О јазырда: «Сәзәндәләрин охудугу Иран навалары бизим һөјатымыза ўйн дејил, буллар гул, көла мусигисине, «Умид-сизлик шәргилериди». М. Гулијев «Шикастәнни», «Баяты-Гачары», «Шурү» — «фарс феодал мусиги», тары «Иран мусиги алаты» адәндәрәраг јазырды: «Тар нә халг,

нә дә түрк аләти дејилдир, онун кәләчөји јохдур... Тар чаланлардан өтру хүсуси синиғләр аյырмагданса, биз техникумларын фәалијетини түрк халг нағымеләринин топламасы, тәдиг вә тәсніф едилмәсі узәриндә гурмалыјиг... Ени мөвгедән дә о, өрүз вәзинин «фарс поэзијасындан кечма суғи форма» несаб еди, һечаны да јанлыш гијметләндирири: «нече көннәмешшидир, о поэзија монотонлуг вә җекнәсәглик катирир... Ингилабцы сырышыларын, мубаризәнин вә илнамын ѹискалишини «көрүз» вә «нечемалын көнна вә дар гәлибине сыйышдыра билмәрик». Бу тәкәе М. Гулијевин јох, о заман һәр шеңр ингилабы мәннәфәттән иле өлчен заманнан күнаһы иди.

Болшевизме үрәкдән инанган М. Гулијев 1938-чи ил миң айнын 3-да 20 дәғигәлек һәрби мәһкәмәнин һекмү иле күлләнешшидир.

Тәнгидчи нашир вә фолклоршунас һәнәфи Баба оғлу Зейналлы 1896-чи илде Бакыда дәмірчи айласында анадан олмушшудур. О, 7-чи рус-татар мәктәбендә охуја-охујә чәкәм сильмәк, гәзет сатмагла айласын да доландырмага мәнбүр олмушшудур. 1916-чи илде З нөмәрәли Алексеев мәктәбини угурула битирән. Г. Зейналлы Москвада дәмір жолунда ишләјәрек Бауман адвына Али Техники Мәктәбә дахил олумуш, бурада кизли ингиләби фәалијета ғошуулышшудур. Буна керә дә иккичи курсдан институтдан ғовулышшудур. О, 1920-чи илин җанварында Истанбул Университетинин һүгуг фәкүлтәсине дахил олур. Лакин Совет нахимијети 1919-чу илде большевик һ. Зейналлыны партия-совет идарәләринде ишләмәк учун көри чагырыр. О, 1920—22-чи илләрдә Көйчәј, Салжан вә Шамахы гәзәларында фәал иш апарыр.

һ. Зейналлы 1922—27-чи илләрда Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин тибб факультетинде охујараг биринчи дәрәчәләи һәрби һәkim диплому алыр. 1928-чи илден Шәрг фәкүлтәсінде профессор Б. Чобанза дәнин рефәберлиji алтында елми тәдигигаттары апарыр. 1930-чу илден

АПИ-нин Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи кафедрасынын доценти кими орада дәрс дејир. 1923—29-чу илләрдә ени заманда Азәрношрин баш редактори ишлемеш, К. Мәркән, Ф. Енкелсин, В. И. Ленинин асарларын Азәрбајҹанда илк тәрчими, вә нашири олмушшудур.

һ. Зейналлы илк һекәи вә шәрләрини 1912-чи илдан нашр етди, мәйе әшшәләйб. «Намус» адлы илк һәкәјәләр китабы 1914-чу илде Бакыда, «Умид» нәшријатында чал олунуб.

һ. Зейналлынын алим вә тәнгидчи кими фәалијети 1923—36-чы илләрдә ашта еди. Бу заман о, зәнкин фолклорумузу топлајыб нашр вә тәдиг еди, классикләр вәренир, дәрсликләр ярадылар. Онын «Ағыз әдәбијаты», «Азәрбајҹанда ел әдәбијаты», «Халг ағыз әдәбијаты», «Октябр ингиләби вә Азәрбајҹан фолклору мәгәләләри фолклор мәгәләләри», «Шејда» хүсусунда гыса бир мұланияз», «Шејх Сәнән һагтында мұланиязләрим», «Нүсеји Чавидин җаздығы «Пейјәмбәр» һагтында мұланиязләрим», М. Ф. Ахундовын һәср олуныш «М. Ф. Ахундовун әдәби вә ичтимаи фәалијети», «Мирзә Фәтәли Ахундзаданың асарларында идеолокија», «Азәрбајҹанда Мирзә Фәтәли асри» кими јазылары әдәбијатшынаслығын сонраки инициа-фында мүһүм рол ојнады.

30-чу илләр тәнгиди 20-чи илләрдә башланган әдәби-нәзәрәт ахтарышларын җекуну иди. Бу дөврдә сағым миilli нәзәрәт тәфаккурле марксист идеолокија арасында мубаризә кедир, һәғиги алимләр она формал тәблиғат кими баҳырдылар. Она көри дә көр-корән дүшнү-чәмизи дөгма Шәргдән айырмасы мәгәсәд сечән марксист-билишвили тәблиғатына гүл садагати көстәрәнләр һәмнин тәнгидиләр 37-чи ил репрессиясына төслим етдилер. Бу күн 30-чу илләр тәнгиди бизим учун аз өјәннилүү, мүрәккәб вә эздийәтли, фәгәт ифтихара лајиг бир тарых олараг галыр.

«АРА СӨЗЛӘР» МӨВЗУСУНУН ТӘДРИСИНИН ФӘНДАХИЛИ ӘЛАГӘ АСПЕКТИ

Рәшид МӘММӘДОВ,
педагоги елмләр намизәди;
Вагиф ТАПДЫГОФЛУ,
педагоги елмләр намизәди.

Эввәлән гејд етмәк лазының ки, фәндахили әлагә тә'лимдә апaryчы методик принциплардан бири саýлыр; она көре дә һәмин принципин көзләндилемиссә мүтләг әмәл етмәк лазының. Иккинчи, дил тәддисиндә еле изоморф мәвезулар вардыр ки, һәмин мәвезулар һәм өзүндән әзәвәлкі, һәм дә өзүндән сонракы мәвезуларда яхын лингвоструктур ҹайтларға малик олур ки, һәмин әлагәләрә истина етмәдән манимсәмә механизминин әмсалы програмын тәләб етдиге натичәнни вера Бильмир. «Ара сөзләр» мәвезү-су да белә мәвезуларданың.

ара сөзләрин ишләндүү чүмләләрдә дикер үзләрлә табесизлик әлагесиндә олмасы мәсәләси да варирып. Демек, ара сөзләрә даир биткин аналајшлар формалаштырмаг учун мүөллим истәр-истәмәз мәсәләје табесизлик вә табелилilik әлагесинден башлајараг, сөзләр, сез бирләшмәләри вә чүмлә тедриси заманы шакирдлөрүн билик фондунда вә еңтијатына экспкурс етмөя бilməz.

Мұәллим шақырларын көстепілән дил вайыдларында даир тасев-вүрлөркіни сазлајыб назыр вәзійе-тә көтірмәйинчә, онлары нечә де-јәрлөр, жени алајышлары мәнимсә-мәје сағарбер етмәйинчә, дәрс просесини психология, методик фәли-йілдіт үчүн «кеклемәйинчә» асас мәгседа нақыл олмайынды.

Суал олуны биләр: бәеке, бу јол узун вә мүрәккәб ѡждур? Бәли, узун, «мәшгүлтли» ѡждур. Лакин елми ѡждур. Елми јол исе һәмиша чәтниндир. Дејә биләрләр, бутун бу көстәриләнләр дәрслүкдә ѥхдур, программа да нәзәрдә тутулмаыйб. Разыыңғ, анчаг бәс нәзәрдә тутулмаыйбса, нече олур ки, имтаһан тестләрине дахил едиляр? һә, дәмәли, мәсәлә бу мөвзүннен методикасынын вәзифаларына дахылдир.

дэ дургүй ишаралэри хүснүүжтэлэрийн ѹјэлэн билирлэр, налбук нэмийн норматив хүснүүжтэлэрэе мушигийт олонан дэрслэр нитт инхишвилийн тамамилыг төмийн едир. Бүтүн бүнлэр биээ бирж методик мултанызэ формалашдырлагаасаас вермийшидир ки, ара сөзлэрийн парадигматик вэ синтагматик чөхтлэри онларын төдриксинийн методик ясасыга хүглэмжлийдир. Башгаа сөзла, ара сөзлэра мэхсүс парадигма (форма дэйшкэнлий, морфем, төрөм функция, лексик мэ'на дашныны итирийн параматтик мэ'на дашнымы, нэхбэлаа синтагм хүснүүжтэниийн малик олжасы (чумлэнүүн табесизлийн флагасинда чыхын эдэн узуу, хитаб, багы, хеир, јор) сөзлэри кими олжасы вэ с.) бүтөвслүкдээ фэндахилийн элэгэ зэмжинндээ гурулан оптималь методикадыры.

VIII синиф «Азэрбайжан дили» дэрслиji, мүэллилфлэр: Г. Казымов вэ J. Сејидов, «Өфөртмэн нэшрийцэвэр, 1995» ара сөзлэр нэггүйнда та'риф вэ гэдэя илаа башлаяц. Мүэллилф хитаблараа дайр вэ тапшырыглын тохолдигын, шакирдларин нээврийн билийни гүмэлтээндирдикдэн соира «Ара сөзлэр» мөвзусунууда хитабын тэдриксинде тэтгэн едилмийн усулнаа кенир. Дедукси-ядуусын ара'тиф (гэждалар), чальчилалар үзрэ иш, сувалчав ба и. а.

Бурага шакирдлэрэе ара сөзлэрийн хансы нитт ниссанырэндэн узаглашарах ёнхи бир категоријада чөврилмэс, нэ үчүн чүмлэдэа онлардан эввэл вэ соира веркул ишараларникин ишлэдлийн дэйжилмир. «Ара сөзлэр» дэньшсанын ифада етдиийн фикре мунасыбет билдирдэж нэхмий бусит ифада тарац илаа абстракт фи-

Тәсадүфі деійл ки, ара сөзләрін һөр икі аспекттән віждедилмәсін гарышыла гојан жени мұлағызы е исим, сифат, сағ, фе'л, әвзалин ве с. кими нитің қиссалариден вә сөз бирлешмәләрinden тәрінән ара сөзләрін тердейдің нитің қиссалары ве ejini заманда үшмеле узвалари иле мұғайисе олунғаса віждедилмәсі шакирд жаддашына не ғедер тохумлар сәпір, демәлі, «ара сөзләрін тәрдисинде фәндахили өләгедән хәтти, пил-лели ве концентрик іолларда системлы ве ардычыл истифадә методикасы» женидір, жени олдуғу учын да сынағларға, экспериментләрә ғојулмаса зәзоруи 'исеб олунмуш дур.

Формалашдырылғыымыз мұлаңи-
зәни Бақы вә Көненг мүәллимларинин
ихтисасартырма курсларында мү-
әллимләрле белүшмүш, тәгдим ет-
дијимиз методиканын психологиялы
назырлығына даир онлара тәсвије-
мизде да вермисим.

Мәвзұ дәрсلىкдәкі кими (VII —

VIII синиf «Азәрбайжан дили» дәрсliji, мүәллифләr: Г. Казылов va J. Сеидов, «Әfrətмən» нəşriyati, 1995) ара сəzələr həggində tə'rif və gaýda ilə bашlaýır. Müәlliif xitablapra daır və təpşirlygalarını jöhalılgıdan, şakırdlарını nə-zəri biliyiniñ giymətləndiridikdən sonra «Ara səzələr» məvzusunu da xatibinə tədrisində tətbiq edil-mış үssüla keçir. Dəduksiya-in-dükсиya—tə'rif (gajdalar), čalı-mlar üzrə ish, sual-çavab və i. a.

Бурада шакирdlərə ara səzələrinin hənsi nitq hıssasılardan üzəgəl-sharag jənib kategoriyası chevril-məsi, na üçün چүмлədə onlardañ əv-vəl wə sonra vərkul işarələrinin işləhdilması deýilmir. «Ara səzə-lər» dənyışanıñ ifadə etdiyi fik-rə munaśibet bilidirir» həmkü bə-sit ifadə tərəzi ilə abstrakt fi-kirdən bawşa birşəjə chevriliyim.

Ekspериментал siniflərədə «Ara-səzələr» məvzusunun (birinنى saat-да) şərhində dilləgat ietişdirak

Дәрс фронтал сорғуя даир суалларда башақыр.

1. Грамматик өзіндеңде чүмлә үзвеләре ина болғы олан вә бағыл олмаған сеззәрін вә ја үзвәрін неча баша дүшүрсүз?
2. Чүмләни тәшкил едән сеззәр арасында грамматик әлагәләр нечә чүр олур?
3. Синтактикалык әлагәләр һансылардыр?

4. Өсөс нитр һиссаләри илә кемәкчи нитр һиссәләринин фәргини неча изәһ едәрсизиз?

5. Омоморфем нитг һиссәләринә

даир нә билисизиз?

Жұхарылдақы суаллара шакирдлә-

рин нөкмән бирнәфәсә дүзкүн, дол-
гүн чаваб вермәсини тәлеб етмак

мәгсәд дејіл; мәгсәд шакирдлери јени билийн мәнимсәнилмәсінә на-зырламадан ибараттір. Назырлығ иши көрүлдүкден соңра шакирдләри ашысадықы чүмпеләр узарында ду-шүндүрмәк тәләб олуныр:

— 1. Узагдан кәнд евләри көрүнүр.
— Көрүнүр, Эли мүэллим бизи да-
нындан чыхармамыштыр (О. А.).

2. Сөзүн дөгрусуну демек ағил-ник әламетидир. — Сиздөн буну көзләмірдім, сөзүн дөгрусу (А. Н.).

3. Пейғембәрә итаёт едөн шәхс, шуббасыз ки, Аллаһа итаёт етмисш олур («Гүрәни-Көримдән»).

4. Дүзү, мән соң дағлары, долајылары ашымашам. — Дүзләри, дағлары һәмиша долајы ѡјолларла ашымашам вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән нумумәләрде грамматик, ба'зән дә лексик ономорфемлик шакирларда һеч дә қашшырып; әксина, онлардың даңышын мәсәддинден, ифадә етди және фикрине мұнасибәтinden асылы олар, грамматик-семантик мә'налар дашияның олmasы фактына јөнәлдір. һәнгигетен дә, чүмләни түрән, мұвағыт фикри ифадә етмән истајен шәхс һәмин чүмладә өз мұнасибәтini билдиюши мәндер. Белә налларда ара сезләрдән алава оларға субъектив фактор кими истифадә едилер.

Бүнлары айданынлашдырмадан өтүр жұхарыдақи чүмләлер үзәрindә мүәллим евристик мұсақибә апарыр. Мүәллим: — Бириңчи чүмләнин әвәлини компонентидә «көрүнүр» сөзү дикер үзвләрда һәнсис грамматик алаға жиришидір; «көрүнүр» сезләрindән һәнсис табелилки, һәнсис табесизлик алагесиндәдір?

Шакирд: — Әввәлки чүмләнин «көрүнүр» сөзү чүмләнин хәбәридір. Нә едир? сұалына қаваб олур. Демесли, мүбтәдә олан кәнд әвләрі сезләрі иле табелилек (грамматик) алагесиндәдір; сонраки чүмлә «көрүнүр» сөзү ишләндіji чүмләдә үзвләрі үзвләрі иле табелилек алагесинде дејілір; даңышын ифадә етди жаңынан дикрә мұнасибәтini билдирир.

Мүәллим: — Демек истәјирсисини, соңынчы чүмләде «көрүнүр» сөзү дикер үзвләрде сез бирлешмәсін жарада билмәз?

Шакирд: — Әлбәттә, табесизлик

алагесинде олан сез дикер сезләре не жаңаша, не онлары идәре еде, не да онларла узлаша биләр. Хитаблар кими...

Мүәллим: — Дөгрүдур. Бас онларын тұтапблара мәхсүс даһа һансы хүсүсіjїтләрі вар?

Шакирд: — Онлар да ниттеде хитаблар кими сез, сез бирлешмәсі вә чүмлә гүрулушунда қызыш едирләр.

Мүәллим: — Һәр үч формада ишләнген ара сезләре даир нумумәләр кестәре биләрсінізми?

Шакирд: — «Көрүнүр» — чүмлә, «сөзүн дөгрүсү» — сез бирлешмәсі, «дүзу» — сез гүрулушу ара сезләрдір.

Мүәллим: — Сизә, һәмин ара сезләр һансы ниттега вайналарында охшајылар? Ве жа нәләрдән тәрән-мишлар?

Шакирд: — «Көрүнүр» фе'лдән терәнмиш, жә'ни өз лексик мә'насыны итираған мәқәзилешмеш «дүзу», сиfәтден узаглашара ара сезләрдір. Дикер ниттеге сезләрдін терәнмиш ара сезләр дә вардыр. («Мәнчә», «сизә» — әвәзиликден; «бириңчиси», «икинчиси» — сајдан, «умумијатлә», «беләликлә»—әрфән вә с.)

Бүтүн бүнлар, жә'ни евристик мұсақибә вә жа сүал-чаваблардан истифада олунмасы жекеңе оптималь үсул дејіл. Ара сезләр нағында мә'лumatлар вереркен мүәллим мәсәленин мәзгизә мұхтәлиф чүр жаңаша биләр. Ве жаңашыр да. Меселән, Ағсу шәһәр 1 немерән орта мәктебин мүәллими Фикрәт Мирзәев шакирларда ара сезләре даир анылышлар формалашдырмадан өтүр чүмләнин синтактик тәһлилиндән башламағы даһа мәседәүғүн не себ едир. О көстәрип ки, «сичтактика» алаға чүмлә үзвләрінә көрә тәһлил заманы шакирд она таныш олмајын еірәнмелек учүн өз-өзүнә риторик сүал верир: Бас бу нәдир? Фикримизә, бу сүал проблема жа-

дан саудалыр. һәмин сүалын жаратығы ситуасия мүәллимге имкан берип ки, о, мәсәленин мәзгизи шәрһ етсін. Бу заман шакирларин дигәти есас мәсәләjә јөнәлір.

Дөгрү фикрірді, һәнгигетен дә текке бир чүмле үзәрindә шакирлардың дүшүндүрмекле, «нейрәтләндірмекле» дә шәрһ олуначаг мәсәләjә дигәт вә мараг жаратмаг мүмкүндүр. Ашағыдақы чүмләнин тәһлили бу өнәттеген сәнсийжәвидір. Шакирдин шәрһінә дигәт жетирек: «Мүәдрикләр демишкән, дүніжа әввәлчә пейғембәрләр, соңыса шаирлар көлмишди» чүмләсінде грамматик есас һансыдыр? — «Пейғембәрләр, шаирлар көлмишләр!».

— Дөгрүдур. Сүаллары да беләдир: күмләр на етмишләр?

— Еләдир.

— «Дүнија» сөзү һансы чүмлә үзүндүр?

— Жер зәрфлијидир. Сүалы да — нараја?

— Дүздүр. Бас «әввәлчә» һансы чүмлә үзүндүр?

— Заман зәрфлији. Сүалы — на заман?

— Еләдир. Бас «мүәдриklәр демишкән» һансы чүмлә үзүндүр?

Шакирлар бу сүала «Күмләр демишкән? Күмләр на демишкән? сүалларынын верирләр. Бу заман мүәллим онларын сөнбәттеги кестәрдін, һәмин бирлешмәнин һеч бир синтактик сүал төлеб етмәдіжини онларын дигәттеге чатдырыр. Шакирлар фикирләшишләр. Дүшдүк-

ләри бу вәзијәтдән қызымаға мәв-чүд биликләри онларын, неча дәрәләр, дәдина чатмыр вә мүәлли-мә мұрацинет етмәли олурлар: Бас

нәдир?

Бу заман шакирларин дигәттеги чүмләдә бајат тәһлил едилән үз-ләр арасындағы синтактика алагаләре јөнәлділәрәк онлара белә бир сүал верилир. «Мүәдриklәр демишкән» бирләшмаси, сизә, һәмин чүмләдә һансы үзләрла сез бирләшмәсін амәле көтирир?

Шакирлар јәтинг едирләр ки, һәмин сез өзүндән сонракы сезләрле синтактика алагаләре олмадыры учүн сез бирлешмәсінән амәле көтира билмир вә чүмлә үзү олмай.

Белалиқле, бутын бүнлар мүәлли-мә есас верир ки, ара сезләре даир биликләри нәзәри өнәттеген системә салсын, өзлүшмалар үзәрindә ишил шакирларда зәрүри ниттега барырга вә өрдішләри формалашдырысын. һәмин бағарыг вә өрдішләр интонасија, дүргү ишарәләри, ор-фография, орфоепија вә ара сезләрин лексик мә'налар сезләрдән фәргләндірілмәсі, ниттеде соң мәләкүлини өнәттеги етмәлидир. Бүтөн-лукда исә һәмин бағарыг вә өрдішләр синтаксисдән бир соң мәз-зуларын лингвистик хүсүсіjätләрине әсасланмаг, онлара истинад етмәкәлә жарадылдыры учүн ара сезләр мөззусунун тәдрисинин бириңчи сағтында фәндахиши алаға аспек-тинин өн оптималь вариант олдуғу-ну көстәрир.

ДЭРС МАРАГЛЫ ГУРУЛАРСА

Рұхәннис ҢӘЗӘФОВА,
Нефчала районундакы Гырмымызыңда орта мектебинин мүэллими-

Дәрслерин мараглы вә чанлы гүрүлмасы мұәллимнің иша мұнасабе тиңдән өч асылыдыр. Бир-Биринша охшаш, ейн типли, жекнәсегер гуруланған дәрслер јоруучы, дарықдастырычы олур. Бәзі мұәллимнәр белә несаб өдиргеләр ки, дарс процесси кечимиш дәрснин сүз-чаваб шекилінде, жаҳуд Фәрәд шәкилде сорғусундан, ени дәрс иса мұәллимнің изаһындан вә нәнәжәт, шәкирләре жени дарслас аялағада бир-иккى сувал вермәкдән вә бу суаллара чөзаб алмагдан ибарат-дир. Амма жарадычы мұәллим һәр бир дәрснің көнкәрән гүрмәти, жерсиз тәкрап олунан пријомларда жол вермәмәй бачармалыдыр. Кейнен дәрснин сорғусы, жаҳуд ени дәрснин изаһы мұәллим фантазиясының мұхталиф чаларлары зәменинде (езу) да һәр дәфә жени бир формада олмалыдыр.

Дәрс мүәллимин жарадыбы тә-
фәккүрун мәңсүлү несаб едәнләр
тамамилә нәглыйылар. Өз жа-
рағы: методика тәфәккүруна фан-
тизија гатмајән мүәллім дәрсі нә-
зарияла илә јүкләјәр вә шакирда-
рин деректемә эмсалыны һе-
чә әндирмиш олар. Фантазија,
емосија мараға, диггәтә сојкәнән-
да нағыз оптимал аесларда малик
олуру. Шакирдин дигатини, марағы-
ны тә'мин етмәјән дәрс менимсәмә
механизмниң чоң ишләк саҳлаја бил-
мәз. Мүәллім режиссер фантазија-
сы вә дирижор чубугуның һәрәкети
илә синиф шакирдләрни даима
фәэл вәзијәттә саҳламалыдыр.
Чүнки мүәллимин даһа бир функция-
сы да вар: о — сазајычылыр. Тә-
лим процессини тәрбијәедиң ампу-
лаларда сазалмаг дәрс комплекс
јаңашмаг демәкдир. Бу исә диалек-
тик ганнудур. Методика елминда
комплекс јаңашмаг мәңгелек вә буна
көрә һәртепе иннишаф үчүн
методологияның принцип сајылышы. (Бах:
Г. И. Шукина, Активизасија познава-

теноң деңгелености учашихся учеб-
ном процессе. Москва, Просвеще-
ние, 1979, стр. 64).

Адат, адабијатдан систематики
курса гәдер дә дәрслер айры-айры
язызы вә шаирларин һәјат вә ја-
радычылығынын, нәзм вә наср асәр-
ларинин ерәдилмесинден ибарат
олур. Бүтүн бүнләр мүэллим елә
маралты, рәнкарканы методика иле
тасдиғи етмәләдири ки, өзүл мәнкәм
олсун. Өз методикасының башгаларының
методикасы асасында гурмаг
мүмкүндүр. Бир мисал қестәрим.
VII синифде Гази Бүрханеддинин һә-
јаты вә јарадычылығына даир ша-
кирдләрин һансы билүкләре си-
ләгәнләндүрүшүн ашағыдахи ѡлла еј-
рәнмәк мүмкүндүр. Эввәлчә синиф-
да колектив суратда сорғу апапы-
рам. Соңра бүтүн синфә ашағыда-
кы суяллары ведирим:

- 1) Гази Бүрһанөддин күмдир?
  - 2) Шаирин анадан олма ве өлүм тарихләрини дејә билерсизми?
  - 3) Тәһсил нәггында нә билирси-
зим?

Бу тапшырының язылы шекилде кира олунмасына 8—10 дәгиге вахт сәрф едірәм. Кемиші дәрсін бу олла сорушулмасы шакирдларин атамысының фәллалығына имкандардыр ве синифтә дарыхдырычылығы арадан галдырып. Вахт тамам болдураға насыр қаваблары топлағырам. Шакирдләре төзө дерсле бағытында женин бир тапшырып верирем. Женни дәс Г. Бүрһәнәддинин тујүглалықтанда нұмұнеләрле шакирдләри анын етмәк, ше'р парчаларының мәненеси үзәріндә онларды ишлет-теңдердір. Нәр бир шакирдә әдәбијат дағттарында бир тујү нұмұнәси язылғаны тапшырырам. Нұмұнә мүкәммел сурәтдә охунур ве дәрсликде көрілдік лугат асасында мәненеси дағттарә ғызылышпай. Бу тапшырының

и чрасы 10—12 дәгиге вахт апарып. Бу заман мән шакирилдерин кечмиш дәрсә даир чавабларыны јохлајып ве гүмәтлендирирем. Ери дүшдүкчө сәһнадарын изаһына да јер верирем.

Шакирдларин диггаты түүглара чөлб едилтир. Вердијум тапшырығы бир неча шакирде охудрам. Лазым көлдикдә сөнгөләри исләнгеде жаңадырылган ки, янында дәрс шакирдларин өз иштира-
кила иле колектив изаһ олунуб ма-
нимсөнлигин.

Жаҳуд, VI синифда Азәрбајҹан дили дәрсindә бә’зән ашагыдақы үсулдан истифаде едирам. Кечими дәрсин неча мәнимсәндилдиккә карточкалардан истифадә едиб фәрди соргу иле ѡхлајырам. (Фәрди соргу шакирдләrin мустәғен сурәтдә карточка үзәрindә ишләдikлери вахт апарылып). Чаваблар ашкарланыгыдан соңра кечимиш дәрси белә якунлашдырырам: шакирдләrlа коллектив соргу кечири, соңra синфин диггитянни лөвһәэ чөлбәдәрек, яени дәрсә башлајырам. Мәсалән, яени дәрс фе’ли сиfәт тәркибләrinin мәнимсәдилмәсine дәрdirse, hər bir myuləm dərsin izäňşini müxtəlif shəkilde gura bilər. Mən ašaqydaqı metod- den istifadə eidiram:

Ләвһәјә «Од әләјән күнәш», «Јаз-
дығым чаваб», «Ојиңаң гыз», «Јаз-
дығым мәктүб», «Охунаң китаб»
бирләшмәләрни јазыр вә шакирд-
ләрден бирләшмәләргә гарышсыны
сөзләр артырмагла чүмләләрда
ишлатмәй төләб едирам. Бу тап-
шырыг һәр шакирд тәрефидән мус-
тагил имра олунур. Соңра онлары
јазылгыларыны охудурам. Эн яхшы
чүмләләрни сечиб ләвһәјә јаздыры-
рам (һәр бирлашмәе иш бир нү-
муне). Мәгәдим ёни дәрснин иза-
һында шакирдләрин һәзырылышыны
тә'мин этимектир. Соңра диггәт
фөлици сифатларин гарышсыны ар-
тырылышы сөзләрә өчәлб едирам
Беләликә, ашағыда чүмләләр
үзәрindе фөлици сифәт таркибләрни
мөвзасын изәләтмәй башлашырам.

1) Бүтүн күнү һәр тәрафә од элә-
јен күнәш тәзәчә сөнмәјә башла-
мышды;

2) Нәрминәң кечән ил жаздығым
чавабдан анасынын чох хошу кел-
мишиді;

3) Сәхердән ахшама гәдәр ушаг-
ларла ојнајан гыз јорулмушду;
4) Менди илә достлары Триесте
чаттырылачаг мә'лүмatty ядда са-
ламалы идиләр.

Бү iәздүгөм мұмладарда фе'ы

Сифат тәркибілериннің грамматик-семантикалық мәндердегі функциялардың көмекшілігінде олардың сипаттамаларын анықтауда көрсетіледі. Бұл сипаттамалардың негізгілерінде түрлі тәсілдер жүргізіледі. Олардың бірнеше түрлерінде көрсетілгендей, олардың өзара салынғыштықтары да көрсетіледі.

Әдәбийт дәрслеринде наңр асар
ларинин ифаделі охусуны да ма-
раглы гурмагла шакирларин диг-
гатини чакмак олар. Бу заман кечи-
лән мөвзүнү шакирларин ифасын-
да сәслендirmәк даһа мәгәсәдәмүү-
ғанды.

VI синифдә «Гарача гыз» hekajәнин соң үйсесләр охунурду. Эсәр битмәк үзр иди. Ара-сыры hekajәнин охујан шакирди дајандырып изаштап верирдим. үйсс едирдими, hekajәнин фәниәмни сонлууру бүтүн синиф мүтәэссир етмишди. Динләйимлиәрин көз бәбәкләриндә парлајан јаш дамлалары охунун мүшвәфәгияјтли кечдијини билдирирдим. Соң аккорд, соң чүмлә иссанки һамыны ләрзәј көтири. hekajәнин охујан шакирдин: «Дахманы бүлбүлү учуб кетди — дејә Пир баба көз јашы төкдү» — чүмләс титрәк бир аһәнкда саслендим. Соңра синиф дәрим бир сүкүт чеквади Көврәлмәјен јох иди. Бир гәдер имкан вердим ки, шакирдләр вазларни өле алсынлар. Соңра hekajәнин тәһлилине кечдим. Шакирдләр hekajәнин тәһлилиндә чох фәал ишти-

рак едирдиләр. Онлар һекајенин идејасыны, сурәтларин сәнијәсүни мәним көмәйин олмадан ачырдылар. Беләликлә, әсәрин охсунук мараглы тәшкili, тәһили дә асанлашдырыдь, Ева һекајенин планыны тәтиб етмәй вә план өсасында мәзмуну данышмашы тапшырыдь.

Ева верилан тапшырылгарын да рәнкәрән олмасына чалышырам. Чунки шакирдләр ялныз нәср әсәрләрни нағыл етмәк, яхуд ше'рләри әзәрләмәкка кифајәтләнсәләр, бу,choх јоруучу, дарыхырьчи олар. Онлара кечилен нәср әсәринин планыны туtmag, яхуд ше'рни насрә чевирмәк, әсәрин идејасы вә тәһилини ила бағлы дикәр рәнкәрән тапшырылгар вермәк чох файдалыдыр. Чох вахт кечмиш мөвзү ила бағлы иллюстрацијалар чәкмәй тапшыrmag да мараглы вә файдалы олур. Нәр шакирд өз фантазијасын мәңсулу олан бу шәкилләрдә дәрс нече мәнимсәдикләрни нұмајиш етдириш олурлар.

Өн кезән чакиличи шакилләр өсасында әдәбијат кабинетинде стендләр тәшкili едирам.

Демәли, дәрс просесинин мараглы олмасы мүәллимләrin ярадычылыг имкәнләрindan самәрәли, мәгәсәдјәнү истифада етмәсindәn ирәли кәлир.

Дәрсдә мувәффәгијәти тә'мин едән өсас амилләрдән ән биринчи мүәллимни она нә дәрәчәдә назыр олмасыбыр. Бали, мүәллим нәртәрәфи назырлашмалыдыр. На гәдәр савадлар мүәллим олурса-олсун, мүтләг гурачағы дәрс, кечәчији мөвзү барәдә душунчаләре далмалы, синфин сәвијәсисе, шакирдләrin фәрди һисс, гаврајыш вә тәхәјүлләрине ганад вермәк барәдә мүтләг кетү-гој етмәлидир. Тә'лим просесини ныжын әңзәл-руйијәде гурууб, ону әјани вәситләрлә рөннегәндәриб, тәрbiјәvi тәһкијәләре көзләшләдириб, етик, естетик вә нигг мәдәнијеттинин инкисашына наил олмајынча мүәллим вә ишин-дән зөвг ала билмәз. Ярадылы тәфкурә кениш мејдан вәрен, габагчыл тәрbiğedән ехз әдib өjrenән вә тәтиб едән мүәллим новатор, юнилики мүәллим кими формалашмашы олур.

◆РӘ'ЛӘР, МУЛАНГИЗӘЛӘР◆

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛИКЛӘРИНИН ТАРИХИ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕДДЛӘР

Нуријә АFAJЕВА,
Гарарадағ раionundakı 273 салы
орта мәктәбин мүәллими.

XIX—XX јүзилликләрдә Азәrbaj-чанда фәалијәт көстәрән мәктәб-мәdrasələrдә әдәbiјat dәrslәrinde Jaxыn ve Orta Шәrg сənət-karlarınyнын өсасен nəsihətamız асарләrinin vərdilidijи mə'lum-dur. Bu da bir həqiqətindir ki, uzun muddət məktəb-mədrasələrde tədris үsulundan danışmakən orada ziif, məzmunusuz əsərlər keçilidijи kestərikləridir. Müslihəddin Сә'di Шirvazi (XIII əsr) Əbdürəhmən Çami (XV əsr) асарләrinin də tədrisinə, eləcə də, «Gür'an-Kərim»-in, «Təchvihin» (Gür'an oxumug gajdasi), din tarixinə, Mırzə Mehdiyin (XVII əsr) «İnhâxınya», «Tarihi-Nadiri» əsərinə və bашqa əsərlərinin tədrisinə uzun illər mürtə-če bir baxış məməcud olsunuqda danışmazdır. Əslindən mədrasələrde tədris үsulu ziif deyil, chox gubvətli, olmuş, ədəbiyyatdan səc-mə, xüsüsən didaktik məzmunlu əsərlər vərdilimlişdir. Bejük alimlər, mütərəggiz shəxslər Сә'di-nin əsərlərinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. İstədəldi Azaerbajchan alimli kimi şəhəret tapşış dild-ədəbiyyat, tariх, şərgşu-naslıq elmlərinə və fəlsəfəsinə aid jüzdən artıq elmi əsərin mü-ezliyi, tırx ilənden artıq Rusiyanın alim məktəblərinde mühəzişre oxtıjan və Rusiyada şərgşu-naslıq məktəbi jaradan Mırzə Kazım bəj Mırzə Məhəmmədli Gəsims əfəlunun Сә'dinin «Külustan»ыны rüscua (Ф. Gəsimzadə, XIX əsr Azərbajchan ədəbiyyatı). Alim məktəbler үçün dərslər. Bakı, Azərbajchan Uñiversitetinin nəşriyati, 1956, cəh. 54), XIX јүзilliliğin sonu, XX јүzilliliğin avvalında jazyb jaradan, Bakı sha-

irlərindən Сejid Zərkərin Сә'dinin «Buştanıny» «Mizan ul-ədalət» adы ile azerbaicança (Poetik məchlisler. Bakı, «Jazzy», 1987, cəh. 382), eləcə də hemin devar Bakı şairlərinən olan Sadig Ra-hilinin jəna Сә'dinin «Külustan» əsərinin bir hissəsinin azerbaicança (Jəna orada, cəh. 423) çevirmələri de tezadıfu olmamışdır.

Ma'lumudur ki, M. F. Axundova bir dəvərdə Mırzə Mulkum xan də jəni əliyba duzəltmiş was Paricde çap etdiirmişdir. O, jəni duzəlt-diyi əliyba ili nebbədə iki əsər jazyb 1884—1885-çi illərədə Londonda çap etdiirmişdir. Bu iki əsərdən biri Nəzərəti-Əlinin (ə) əməkənləri, dikiarı isə Сә'di Şirvazinin «Külustan» əsərlərindən tərtib edilmiş «Taçul-kütübü» adlı azərbajmanca əolan bu əsər birincini siniflər üçün nəsərdə tutulmuşdur. Kitabın müğəddimə hissəsinde onun 1883-čı illədən ənənəvi Сejid Əzim ibn Сejid Məhəmməd Məhəmmədən əsərlərindən tərtib edilmiş «Taçul-kütübü» adlı azylıdyarı kestərilmüşdir. Kitabın müəllif nüsxəsi Azərbajcan Elm-lər Akademiyası Fuzyuli adına Əl-jazmalar İnstytutunda, şairin şahsi fondundan müqəfiqə eidlilir. (Сejid Əzim Şirvani. Taçul-kütübü, Av-tografi. M. Fuzyuli adına Əl-jazmalar İnstytutu, fond 5. c. v. 41). Əsərin jazylmazıma sabəbindən bənc olunan mügəddiməsinən müəllif gejd eidi ki, əzu müaviləm olundugundan, əvvəl təsniq və tərtib olunan kitablara oxumış, əylə kəzə ilə mü-lañizə etmiş, müəlliflərin orada verdikləri gəliz dildə jazyldıgyından nəinki şaqirdlər, bəlkə, müəllimlər dənəx mənناسıny dərk etməkde achiş olundugunu anlaymışdır. Daňa sonra jazyb: «Bu kitabı Azərbajcan dilindən ki, əksəri-bilədi Gaftazda ma'lumudur, bir paxşa hekajeti-gəribü wə rəvajati-əchi-bələrdən chəm eidi ərbabi-kəmala pişniñitəd eidiram ki, şakirdlər üçün mənناسınyň fəhmi və ibarəti-nin təqribi asan olub fajdasından bəhrijab olalər». (Сejid Əzim Şirvani. Taçul-kütübü, varaq 16, 2a). İki variyantda autografi şəkilində olan bu dərslərində Сә'dinin «Külustan» ыndakı ənkajelerdən də istifadə eidlilir. Deməli, uzun muddət mədrasələrde tədris əsərlərin kimi istifadə etmishlər. Aýrys-ärys mündərrislerin, məktəbdərələrin və mühəttif alimlərin tələbələr үçün ədəbiyyatda and mühəttif dərsləkler jazyldıglyar da mənbelərən mə'lumudur. Bünələr miscal olaraq şair və ədəbiyyatşunas Mırzə Sadig Fənninin (t. 1839) jazyldıgyı «Xəm-seji-ədəbiyyə» adlı kitabını kestərmək olar. XIX јүzilliliğin bu tənənnyış şairi əsərlən təbrizi olusa da qırxa ilənden artıq Kənəvəda ja-shamışdır. Atası Molla Əsədulla dərin savada malik şəxsələrdən biri idi. Oglunun ilk tə'lim-tərbiyəsi ilə də elö əzü məşəfəl olmushdur.

Ata və oğul Kənəvəda əski usul-işlejən mədrəsənin sahibləri kimi bu mədrəsənin tələbələrinin tədrisi ilə chox maraglanımsıshlar. Mirzə Sadig Fənn məktəb şəkirdəri üçün «Xəm-seji-ədəbiyyə» adlı dərslək də jazmışdır. Lakin bu dərslək də lazımi səviyyədə deyildi. Jəni devarın tələbələrinin qazab verə bilən dərslək şəhərəmətə təsab-büşkarlarından biri Сejid Əzim Şirvani oldu. Сejid Əzim Məhəmməd əsərlərindən tərəfinən tərtib edilmiş «Taçul-kütübü» adlı azərbajmanca əolan bu əsər birincini siniflər üçün nəsərdə tutulmuşdur. Kitabın müğəddimə hissəsinde onun 1883-čı illədən ənənəvi Сejid Əzim ibn Сejid Məhəmməd Məhəmmədən əsərlərindən tərtib edilmiş «Taçul-kütübü» adlı azylıdyarı kestərilmüşdir. Kitabın müəllif nüsxəsi Fuzyuli adına Əl-jazmalar İnstytutunda, şairin şahsi fondundan müqəfiqə eidlilir. (Сejid Əzim Şirvani. Taçul-kütübü, Av-tografi. M. Fuzyuli adına Əl-jazmalar İnstytutu, fond 5. c. v. 41). Əsərin jazylmazıma sabəbindən bənc olunan mügəddiməsinən müəllif gejd eidi ki, əzu müaviləm olundugundan, əvvəl təsniq və tərtib olunan kitablara oxumış, əylə kəzə ilə mü-lañizə etmiş, müəlliflərin orada verdikləri gəliz dildə jazyldıgyından nəinki şaqirdlər, bəlkə, müəllimlər dənəx mənناسıny dərk etməkde achiş olundugunu anlaymışdır. Daňa sonra jazyb: «Bu kitabı Azərbajcan dilindən ki, əksəri-bilədi Gaftazda ma'lumudur, bir paxşa hekajeti-gəribü wə rəvajati-əchi-bələrdən chəm eidi ərbabi-kəmala pişniñitəd eidiram ki, şakirdlər üçün mənناسınyň fəhmi və ibarəti-nin təqribi asan olub fajdasından bəhrijab olalər». (Сejid Əzim Şirvani. Taçul-kütübü, varaq 16, 2a). İki variyantda autografi şəkilində olan bu dərslərində Сә'dinin «Külustan» ыndakı ənkajelerdən də istifadə eidlilir. Deməli, uzun muddət mədrasələrde tədris əsərlərin kimi istifadə etmishlər. Aýrys-ärys mündərrislerin, məktəbdərələrin və mühəttif alimlərin tələbələr үçün ədəbiyyatda and mühəttif dərsləkler jazyldıglyar da mənbelərən mə'lumudur. Bünələr miscal olaraq şair və ədəbiyyatşunas Mırzə Sadig Fənninin (t. 1839) jazyldıgyı «Xəm-seji-ədəbiyyə» adlı kitabını kestərmək olar. XIX јүzilliliğin bu tənənnyış şairi əsərlən təbrizi olusa da qırxa ilənden artıq Kənəvəda ja-shamışdır. Atası Molla Əsədulla dərin savada malik şəxsələrdən biri idi. Oglunun ilk tə'lim-tərbiyəsi ilə də elö əzü məşəfəl olmushdur.

дәндир. Еңи сөзләри XIX јүзиллік дә ве XX јүзиллікнан әвәзләріндә мәдреселәрде истифаде едилән бир сыра әдеби әсәрләр нағында демек олар.

Әлбетте, Сеид Әзимин жаратдығы бу дәрслердә негсанлардан хали дејілді.

Мәлімдүр ки, бутун мәдреселәрдәғиғ, Гурғани-Кәрім, Тәчвид тәдрис едилірди. Лакин Сеид Әзим дәрслинінде тарих шексізліктерден истифаде едилмишdir. һәм дән дәрслердә адигашлар кими, алымлар кими мәшінүр нұмајәндәләр нағындағы hekajәләрден дини һәдисләрдән тәрчүмаларда берабер, дуаларын гатышын верилмесі дәрслини формасында ғүсүр жаратыштыр. Бунулда белә, Сеид Әзимин бир мұдәррис кими халғын учун, милдети учун сә'ле чалышдығы мәлімдүр.

XIX јүзиллікдә дәрс вәсайләрinden данаышаркен А. О. Черніаевскийнин (1840—1897) хидмәтінін унұтмаг олмаз. Азәрбајҹан дили мүаллими олмуш А. О. Черніаевский Шамахыда анадан олмуш, әмрүнүн соңларында Гори мәденилімләр семинариясынын Азәрбајҹан дили ше'бесинин мүдүри кими чалышмышдыр.

О, итбидан синиғләр үчүн «Ватан дили» адлы дәрслер жазмышдыр.

Бу китапбын I чылда алты дағы (1881, 1888, 1897, 1899, 1901 ве 1910-чу илдерде) чап едилмишdir, 1910-чу ил ишенирниң наэырлајанлардан бири де Фиридуң бай Көңерли олмушудо. «Ватан дили» китапбынын II чылды 1888-чи илде өзін чап олунуб ки, онун да мұзліліктеріндән бири С. А. Вәлибәйовдур.

Бир қоңыт да унұтмаг олмаз ки, Черніаевскийнин һәмін китапбының наэырланымсында Сеид Әзимин де хидмәті олмушудур. О, ушаглар үчүн Азәрбајҹан дилинде hekajәләрден ибарат тәртиб етдиң китабчаны Черніаевский жәндәрмиш ве Черніаевски да һәмін hekajәләрі өз китапда дахил етмишdir. (Ф. Көңерли. Азәрбајҹан әдебијаты. II чылда Бакы. «Елм», 1981, сән. 33). Оригиналы үч дәфтердән ибарат олар «Ватан дили» асаринин бириңиң дәфтери Шејх Сә'динин «Күлүстән» ве «Бустан» китабларындан ве бә'зи деңдир.

ағыл түрк дилинә тәрчүмә олунмуш несиәттәмиз hekajәlәrдән (Jene орада) ибарат олмушудур.

Демөли, XIX јүзиллікнин тәрәгги дәврүнде дә Сә'динин әсәрлеріндөн истифаде едилмишdir. һәм дән дәрслердә һәм жөн үсулла, һәм дә әсәсы һәлә орта әсәрләрдә гојулан ғәвалийәтінде үсүл мәдреселәрнин ғәвалийәтін давам етмис ве халғын тәшеббүсү илә бә'зи յерләрдә жени-жени мәдреселәр де ачылышыдыр. Тифлисде 1847-чи илде шиә мәктәбинин ачылмасы буна мисал ола биләр. Бу мәктәб шүбәсін ки, көркәмли әдәбијатчылар, тарихчылар, жаңашынан хадимләре да дәрс демишләр. Әлсән тәбрizли олан 1838-чи илде Тифлис көчен Фазил хан Шејде ады илә мәшінүр шаңар Молла. Феттулла да (вәф. Тифлис, 1852) орада дәрс демишидир. (Поетик мәшилләр. Топлајаны ве тәртиб едәни Насреддин Гарајев. Бакы, «Жазычы» наэријаты, 1987. с. 13).

Бир чох азәрбајҹанлы елм, әдәбијат ве дин хадимләрнин Тифлисде ғәвалийәт көстәрмеси тәсадүфи дејилдир. Бу, Тифлисин Загафразијаның маркәни шәһәри олмасы илә әлагәдер иди. Загафразијада әлкәләрин Русияда бирлешим дәврүнде җерләрдең байләрдән мә'мүр кадрлары наэырламаг мәседи илә де рус дилинде рәсми деңгәт мәктәбләри ачылмаса башланып. Илк өнче 1803-чу илде Тифлисде көнегерләр Шејхүл-ислам вәзифәсінде чалышыш, дәрін савадлы бир шәхс иди. Еле XIX јүзиллікдә Тифлисде жашајыб жаратмыш Ахундзәде Шејхүл-ислам өләзе де Тәбрizли Мирза Ңәсән Рүшидийинин «Китабул-мәденилүм-әтфали» әсәрләрни жазмалары да халғына, милияттән ирәли көлирди. Сөләнда анадан олмуш Ахунд Әлі Тифлисде Шејхүл-ислам вәзифәсінде чалышыш, дәрін савадлы бир шәхс иди. Еле XIX јүзиллікдә Тифлисде жашајыб жаратмыш Ахундзәде Шејхүл-ислам өләзе де Тәбрizли Мирза Ңәсән Рүшидийинин «Китабул-мәденилүм-әтфали» әсәрләрни жазмалары да халғына, милияттән ирәли көлирди. Бу икى әсәр Тифлисде 1878—1879-чу илдерде чап едилмишdir. Абасгулу аға Бакыжанов «Насиәт-намәсін» да илк өнче бир дәрслер жаратмаса илә 1836-ында жазмышдыр. Еңи сөзләри 1885-чи илде Ордубадда «Әхтар» адлы мәктәб ачмыш, сонра Нахчывандада бир нече моллахананы бирләшdir. мәһәлле мәсчидинин жаңында дәрд-сүннифли жени типли мәктәп тәшкіл етмис ве ону «Мәктәби-тәрbiә» атаданырып Мәһәммәт Тағы Сидигинин «Нұмұнеji-әхлаг», «Нұмәтли сөзлөр», «Гызыләра һәдииjә» (Поетик мәшилләр. Топлајаны ве тәртиб едәни Насреддин Гарајев. Бакы, «Жазычы», 1987, сән. 56 ве 122), һәмцини Мирза Нәсрулла Диәдәнин «Ки-

кемләтмәк мәсәди күдүрдү. Елә Ирәвандада да XIX јүзиллікдә догуз тәдрис мүессисесіндөн сәккизи Азәрбајҹан, бири исе русса иди. Бу да тәсәдүфи дејилди. Чүнки бу дәврдә орада азәрбајҹанлылардың сыйы бешша милияттере нисбәтен چохугү тәшкіл едиди. Несабламаја көрә, 1897-чи илде Ирәвандада ермәннеләр әнәлиниң 48 ғәзиини тәшкіл едидисе, азәрбајҹанлылардың сыйы 49 ғәзи иди. (Обозрение российских владений на Кафказе в статистическом, этнографическом и финансовом отнемениях. СПб., 1836, т. IV, стр. 275). Ела она көрә дә һәм Ирәвандада, һәм да Тифлисдеки азәрбајҹанлы сәнәткарлар, алымлар вәтән-дән қенәрда олсалар да, умуман халғын савадланмасы жолунда чану дилдән чалышмышлар. Әлибәй һүсейнзәдән бабасы Ахунд Әли Әһмәд оғлу һүсейнзәдән (1812—1887) дини китабларда жаңашы «Тәрbiәtötüл-әтфал» (Ә. һүсейнзәдә, Гырымызы гаранлыглар инчидә жашыл ишыглар. Сечилмис мәтәләләр. Бакы, 1996, сән. 35) адлы дәрслер жаңасы халғына хидмәтән ирәли көлирди. Сөләнда анадан олмуш Ахунд Әлі Тифлисде Шејхүл-ислам вәзифәсінде чалышыш, дәрін савадлы бир шәхс иди. Еле XIX јүзиллікдә Тифлисде жашајыб жаратмыш Ахундзәде Шејхүл-ислам өләзе де Тәбрizли Мирза Ңәсән Рүшидийинин «Китабул-мәденилүм-әтфали» әсәрләрни жазмалары да халғына, милияттән ирәли көлирди. Бу икى әсәр Тифлисде 1878—1879-чу илдерде чап едилмишdir. Абасгулу аға Бакыжанов «Насиәт-намәсін» да илк өнче бир дәрслер жаратмаса илә 1836-ында жазмышдыр. Еңи сөзләри 1885-чи илде Ордубадда «Әхтар» адлы мәктәб ачмыш, сонра Нахчывандада бир нече моллахананы бирләшdir. мәһәлле мәсчидинин жаңында дәрд-сүннифли жени типли мәктәп тәшкіл етмис ве ону «Мәктәби-тәрbiә» атаданырып Мәһәммәт Тағы Сидигинин «Нұмұнеji-әхлаг», «Нұмәтли сөзлөр», «Гызыләра һәдииjә» (Поетик мәшилләр. Топлајаны ве тәртиб едәни Насреддин Гарајев. Бакы, «Жазычы», 1987, сән. 56 ве 122), һәмцини Мирза Нәсрулла Диәдәнин «Ки-

таби-нәсајеj» адлы педагоги хәрактер дашијан әсәрләри нағында демек олар. һәмін әсәрләрнин күнүзүздө дә тәдрисинин, дејілди кими, мүсбәт тө'сири олачына шубә белә жохдур. Бунлар ве әдәбијатта иштән башга әсәрләр тамамилә дидактикалык мәзмүн дашијан әсәрләр иди.

Он догузунчы асирда, XX јүзиллікнин биринни жарысында фәлијәт көстәрен бутун мәдреселәрде әдәбијаттандын тәдрис васитәләри XIII јүзиллікдә жашајыб жаратмыш, дүнија шеһрети Иран шаири Мүслихәтдин шејх Сә'динин «Күлүстән» ве «Бустан», XII әср Азәрбајҹан шаири Хагани Ширванинин «Гәсиде-шинијәсси», XIV әср Азәрбајҹан шаири Насиминин «Бәнгүрүл-әсәр», XV әср тачик шаири Чамыз Әбдүрәфманын «Сүсіп ве Зүләјхасы», «Мүнәшәттә», «Лүмчәтүл-әсәр», «Чилаур-руғи», «Чу пейвәнд», «Шәрғи-бисмиллаh» гасидәләр, шаир Фириштәнин гәзәлләр, Фузыллинин «Сөһбәтүл-әсәрмәр», «Сөһбәтүл-әсәрмәр» ве с. бүтүнлүкә насиәттәмиз характер дашијан әсәрләр иди. (Хаганинин, Насиминин гасидәләрнин, елачә да М. Фузыллинин ве бир сыра башга мүзліліктерин әсәрләрнин XIX јүзиллікдә тәдрис едилдијини ачыглатмагда филологиялыларды доктору Чәннәт Нагијеванын хидмәті бөлүмшудур).

Чаминин «Фәваидүл-Зиәнijә» әсәри мәдресаләрде әрәб дили дәрслериндә, Мирза Мәһдихан Астрабадинин «Иншашы» иле жаңашы, онун «Тарих-Надир» әсәри дә тарих дәрслеринде бир дәрслер кими истифаде олунмушдур.

Беләликлә, бәнс едилән дәвр әдебијат фәнниндән Азәрбајҹанды мүзліліктер тәрбиәнән һәм тәрbiәtib әдилән, жени жазылан, һәм дә классикаларын әсәрләрнин тәдريس учун сечиләнләр бүтүнлүкә насиәттәмиз мәзмүн дашијан әсәрләр олмушудур ки, бунлар да жени жетмәләр, үмумән тәләбәләрнин савадланмасы иле берабер, тәрbiәtәнәмәнән мүсбәт рол ојнамышдыр. Ела она көрә дә бу әсәрләр бәнс едилән дәврдә тәkrar-тәmәр ве жүзәнчеләрдән әлжазма шәклинде кениш жајылышыдыр.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРИН

VI СИНIFI ҮЧҮН АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНДӘН

ПРОГРАММА МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

VI СИНИФ(105 saat)
I РУБ (27 saat)

1. «Диалог» (§1); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 1 вә 2 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

2. «Мектеб жоллары» (§2); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 3 вә 5 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

3. «Бизим мектәб» (§3); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) чалышма үзәринде иш — 1 с.

4. «Бизим синиф» (§4); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 4, 5 вә 6 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

5. «Тәмислик» (§5); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 вә 14 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

6. «Бейіккләре һөрмәт» (§6); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 16, 17, 18, 19 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

7. «Кезән Бакы» (§7); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 21 нөмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.

8. «Мектеб» (§8); а) лүгөт үзәр иш;

б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 22, 25, 28, 30, 31, 32 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

9. «Мектуб» (§8); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; в) 23, 24, 26 вә 29 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

10. «Ата вә оғул» (§9); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 33 вә 34 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

11. «Ата вә оғул» (§9); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 35 вә 36 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

12. Жохлама јазы иши — 1 с.

13. «Нәзакәтли олун» (§10); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 37 вә 38 нөмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.

14. «Нәзакәтли олун» (§10); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 39, 40 вә 41 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

15. «Бакы» (§11); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 42, 43, 44, 45 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

16. «Бакы» (§11); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 46, 47, 48, 49 вә 50, 51 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

17. «Театр» (§ 12); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

18. «Чанлы күшәдә» (§13); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә

мәзмұну үзәринде иш; в) 59, 60, 62 нөмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.

19. «Борч» (§14); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 62, 63, 64, 65, 66, 67 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

20. «Өслө вар-дөвлөт» (§15); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

21. «Китаб билик мәнбәјидир» (§16); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 78, 79, 80, 81, 82, 83 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

22. «Әбү Бәкәр» (§17); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

23. «Бәндә бирчә гарыш жаҳынлашарса» (§18); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 94, 95, 96 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

24. «Бәндә бирчә гарыш жаҳынлашарса» (§18); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

25. Жохлама јазы иши — 1 с.

26. «Грабагым» (§19); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 105, 106, 108, 110 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

27. «Грабагым» (§19); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 107, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

II РУБ

(23 saat)

1. «Өлифба лүгеті» (§20); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 123, 124, 125, 126 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

2. «Үзеір һаңыбәйов» (§21); а)

лүгөт үзәр иш, б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 127 нөмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.

3. «Султан Мәһмәд вә мүәллими» (§22); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 128, 129, 130 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

4. «Минкәневири» (§23); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 131, 132, 133, 134, 135 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

5. «Көй көл» (§ 24); лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 136, 137, 138, 139, 140 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

6. «Өзүм жаратмак истәрдим» (§25); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

7. «Дағ кечиси вә гарта» (§26); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш; в) 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

8. «Чүчәләр» (§27); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі вә мәзмұну үзәринде иш — 1 с.

9. «Нәдијїә» (§28); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 159, 160 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

10. «Нәдијїә» (§28); мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 161, 162, 163 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

11. «Сичан вә гурбага» (§29); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 164, 165, 166, 167 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

12. «Сичан вә гурбага» (§29); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 168, 169, 170 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

13. Жохлама јазы иши — 1 с.

14. «Арифин гочаглығы» (§30); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; б) 171 вә 172 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
15. «Арифин гочаглығы» (§30); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
16. «Өлкәм» (§31); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 180 вә 181 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
17. «Өлкәм» (§31); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 182, 183 вә 184 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
18. «Мәктебәнаны саһәдә» (§32); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 185, 186 вә 187 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
19. «Мәктебәнаны саһәдә» (§32); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 188, 189, 190, 191, 192 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
20. «Балық, ердәк вә хәрчән» (§33); а) лүгөт үзәринде иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 193, 194, 195 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
21. «Балық, ердәк вә хәрчән» (§33); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 196, 197 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
22. Йохлама жазы иши — 1 с.
23. «Суал-чавабы» (§34); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, мәзмұну үзәринде иш; в) 198, 199, 200, 201, 202, 203 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
- III РУБ**
(31 сағат)
1. «Тәгвим» (§35); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 204 вә 205 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
2. «Тәгвим» (§35); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 206, 207, 208 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
3. «Низами Кәнчеви» (§36); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 209 вә 210 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
4. «Низами Кәнчеви» (§36); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 211, 212, 213, 214 вә 215 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
5. «Гәрабағ» (§37); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
6. «Анам» (§38); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 224, 225, 226, 227, 228 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
7. «Кезәл Вәтән» (§39); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 229, 230, 231 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
8. «Кезәл Вәтән» (§39); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 232, 233 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
9. «Автомобил вә тәјіәрә» (§40); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 234 нәмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.
10. «Автомобил вә тәјіәрә» (§40); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 235, 236 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
11. «Бағда» (§41); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш — 1 с.
12. «Експурсия» (§42); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, мәзмұну үзәринде иш; в) 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
13. «Хоруз вә мираври» (§43); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 252, 253, 254 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
14. «Максим Горкий» (§44); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 255, 256 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
15. «Максим Горкий» (§44); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 257, 258, 259, 260 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
16. Йохлама жазы иши — 1 с.
17. «Виңдан» (§45); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 261, 262, 263 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
18. «Виңдан» (§45); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 264, 265, 266, 267, 268, 269 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
19. «Гафур бабаны бағында» (§46); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 270, 271, 272 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
20. «Гафур бабаны бағында» (§46); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 273, 274, 275 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
21. «Иккі ләтифә бир рәвәяйт» (§47); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин ана дилинә тәрчүмәсі, охунмасы; в) 276, 277 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
22. «Иккі ләтифә бир рәвәяйт» (§47); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 278, 279, 280, 281 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
23. «Бүлбүл вә гарға» (§48); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
24. «Хәмаләт» (§49); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
25. «Ана јүрдүм» (§50); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 297 нәмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.
26. «Ана јүрдүм» (§50); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 298, 299 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
27. «Менним анам» (§51); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 301, 302, 303, 304 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
28. «Көрғлу» (§52); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 305, 306 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
29. «Көрғлу» (§52); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 307, 308, 309, 310 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш.
- IV РУБ**
(24 сағат)
1. «Несиhet» (§53); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 311 нәмрәли чалышма үзәринде иш — 1 с.
2. «Несиhet» (§53); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 312, 313 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
3. «Чәфәр» (§54); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 314, 315 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
4. «Чәфәр» (§54); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 316, 317, 318, 319 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
5. «Оғуллар» (§55); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі; в) 320, 321 вә 322 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
6. «Оғуллар» (§55); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 323, 324, 325, 326 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
7. «Баһар көлсөн» (§56); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш; в) 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341 нәмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.
8. «Көзәтчи» (§57); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш — 1 с.
9. «Атапын чавабы» (§58); а) лүгөт үзәр иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәсі, вә мәзмұну үзәринде иш — 1 с.

351, 352, 353, 354, 355, 356, 357 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

10. «Гома башна» (§59); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

11. «Олга Скороходова» (§60); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) 368, 369, 370, 371 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

12. «Фируза» (§61); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси; в) 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

13. «Фирузә» (§61); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

14. «Мәкәтүб жетишмәди» (§62); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси; в) 389, 390 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

15. «Мәкәтүб жетишмәди» (§62); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 391, 392, 393, 394, 395 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

16. «Китаба һәвәс» (§63); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси; в) 396, 397 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

17. «Китаба һәвәс» (§63); а) мәтнин мәзмұну үзәринде иш; б) 398, 399, 400, 401 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

18. Жохлама јазы иши — 1 с.

19. «Шаһ ве хидмәтчи» (§64); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси; в) 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

20. «Нәрман Нәриманов» (§65); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) 412, 413, 414 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

21. «Мұсақибә» (§66); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

22. «Дағлар» (§67); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) 415, 416, 417, 418 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

23. Жохлама јазы иши — 1 с.

24. «Ушагларын көмәж» (§68); а) лүгәт үзәре иш; б) мәтнин охунмасы, ана дилинә тәрчүмә едилмәси вә мәзмұну үзәринде иш; в) 419, 420, 421, 422, 423 нөмрәли чалышмалар үзәринде иш — 1 с.

Чимназ ЭЛИЕВА,
Севда АББАСОВА,
педагоги елмләр намизәдәләри.

ҮРӘЖИНİZДӘН ШИКАЈЭТИНИЗ ВАРСА...

Үрәк зәйфлији һисс едәндә аді наңа көмәл едир. 1 чај гашыбы гуру наңа жарпағының үстүнә бир стәкан гајнар су алыб, үстүнүң басдырыб 20 дәғигің көзләндікден соңра сүзүн. Наңа дәмләмәсінің сәһәр жемәйндән 30 — 40 дәғиге әввәл үдгүм-үдгүм ичин. Бу мәһлулу һәр күн ичмәк ла-зымдыр.

Үрәк әзәлесі зәйфлији заманы итбүрну да чох хејирлидір. Бунун үчүн 1 ҳәрәк гашыбы тохумдан тәмизләнмиш итбүрну мејвәсінин үстүнә 2 стәкан гајнар су алыб 10 дәғиге гајнатмат газымдыр. Мәліхәми сојудуб сүздүкден соңра 1 ҳәрәк гашыбы бол әлавә едіб құнда 2 — 3 деңға жемәкден 30 дәғиге әввәл 1/4—1/2 стәкан ичірләр.

СИНФОНХАРИЧ ИШ

«МӘНИМ САЗЛЫ ДҮНДАМ» МӨВЗУСУНДА ӘДӘБИ-БӘДИИ КОМПАЗИСИЯ

Фәрнад ХУБАНОВ,
педагоги елмләр намизәди.

Тәһсилин сәмәре вә кејијијетиң артырылмасында синифонхарич вә мәктәбдәнкенар тәдбиғоларин ролу педагоги ичтимайјетә чохдан бәллидір. Бу мүһым васитеңдән габагчылык педагоги колективләр кениш истифәде еділдір. Бу баһымдан мүәллимләр көмәк үчүн «Мәним сазлы дүнди» мөвзусунда бир әдәби-бәдии композицияның мәтнини веририк. Мәтн, әсасен, шаир Зәлимхан Іагубун «Саз» поемасы вә дикер ғошмалары әсасында назырланаыштыр.

Бу тәдбири кеңірмәк үчүн әдәбијат кабинети дарыстал олдурундан даңа мұнасиб дәр жечелир, мөвзунун мәзмұнунда уғұн бир сырға бәдии-тертибат ишләри апарылыш. Диварда классик ашыгларымызың портретләри асылыр. Ортада рас сам тәрафиндән ишләнмиш башбаша галан бир чут сазын шекли дурур. Іан диварларда көркемли шаир вә ашыгларымызың саз гарында жаӡдығлары ғошгулардан парчалар верилир.

Тәдбири «Баш әдеби» ашыг һавасы иле ачылыр.

1-чи апaryчы: — Улу өзінің алемтимиз олан саз халғымызыла ғоша дүндиң көлиб, онунда мәһрибан жолдаш, сирдаш олуб. Йүрдүмүзүн мүгеддес төспалатырынан бој алған, халғымызының зекасы иле көкленең бу сәнәт ининци заман-заман сөрт сынаглардан қызығы, өзүне өлмөзлик газаны.

2-чи апaryчы: — Бу өзәли вә әбәди сәнәт ининци өз жарыныш вә иннишаф мәрһәләсіндә улу гајнаглардан ришеләніл, көзән сәнәт ин'әндерина асасландырылғанда үчүндер ки, бу күнкү мәденијетимиздин зирвәсіндә гәрар туут.

1-чи апaryчы: — Саз тарихин ағыр мәгамларында халғымызың үчүн үмид

чырагы, вуран үрәји олуб. Дәдә озанымызың жадикары олан сазын бүгіндеңдәкі хидмәтлерини сөнэтсөвәрлеримиз, шаир вә алымларимиз мұхталиф бичимде гијматләндіриб, онлардан икі жарпағының сизләре ар-мәған едирек.

2-чи апaryчы: — Һәрмәтли алым, ел асгаралы, академик Теймур Бүнядов: «Ана дилимизди, елимизди, улумзуды саз. Милли олдуруға гәдарде башәриди. Бәյүк түрк дүндиң көрән көзу, деңгән үрәји саз. Мүгеддәсү, сағды, тамизди. Илаһиilik, бакириәлек нишанасынди. Нәм гүдәртди, нәм никәтди, нәм де һәрмәтди саз. Зилді, бәмди, севинчи, дәмди, қонул һәмдәмди, ғәмли ғиңчранды, хош вұсалды, ҹаналанды, ҹанылананды саз. Дүрна боязлы, мин ишәвли-назлы ел қезәлиди, ғәнриксизләрин көзләринин парлајан нуру, көзләрі жоллардаған муштулуг хәбәри, мүжәдә кәтирәнді саз».

1-чи апaryчы: — Шаир Мұзәффәр Шүкүр: «Саз сүкүт ичиндә, тәлатум, гејрет мәйданында, силад-сәнат жүрүшнән өнчүл, илаһи гајнәғынде илаһи титрәйшідир... Сазда сөнәрләнниш сеззәр һеч вахт итмир, әримир, тарихин жаддашында дашлашыр, һөккәләшшири... Әслимдән, ил-кимдән мәні дәнәмәје гојмур. Торпага, даша, елә, Ватенә сәдәгет кес-тәр, дейр бу сәс. Бу да сазын никәтмидир».

2-чи апaryчы: — Саз айры-айры заманларда классик ашыг вә дикер ғәләм саһибләрінин дигәттіни өзүн. Беләнә әзизләнви, әркәнләшиб. Сөнәтимизин бу мәгамында өнчә Шаһ Хәтәинин көламлары жада дүшүр. Саз-сез серрафы вә на-дир сәнәт нұмұнасинаң һәјатымызды, мәишәтимизде жерини белә сыраландырып:

Бү күн алға олдум мен сәзым,
Әршә дирак-дирик чыкыр агазым,
Дөрд шөй вардыр бир гарында лазым,
Бир ели, бир көләм, бир нафас, бир саз.

1-чи апaryчы: — Мәшінүр Хәстә Гасым да саза өз истәен вә урек де- жүтүләрини бела вүргулағыбы:

Уста мәни кезләрни фада гыл,
Сөндөн саз истәрен, амма саз ола.
Диндираңда имран дилле дамыша,
Шеңда бүлгүл төх хөш азас ола.

2-чи апaryчы: — Апaryлыш тәд- гигат вә мұшәнделәр көстәрки ки, саз тәкәе классикләрин диггатини чөп етмәмиш, мұрасын дөврда да бу улу чалы аәтилениң мәншәтимиздә ёри, тәрбиә саһәсіндәки ролу хүсуси вүргуламага табынға олу- нур. Бела сәнаткарлардан бире да халғымызын сөвимли шашири Зә- лихан Жагубды.

1-чи апaryчы: — Суал олунға биләр ки, саз нә вахтдан Зәлихан Жа- губу өзүнә чәкиб, онунла баш-баша, нафас-нафас дајаныб. Шашири поэ- зия бүкетидан сизләре әрмәған етдииниз бу гошгуда бу илкниллик белә нишан верилир:

Көзләрмиң астан күндән
Саза, сөзә мейлім олуб.
Мен настават Мәнчүнүям,
Саз әбәди Лейлім олуб.

Гошгуда шашириң саза һејранлығының нә ғәдер күчүл олдуғуны тасев- вүрә кәтирмәк чәтиндир. Халғымызын улу һавасатларына бела сон- суз сөвикисинң өзү һәм дә ибрәта- миздир.

2-чи апaryчы: — Бу да бәллидир ки, халғымызын әкәрүйәти, һәтта бир соң сәнаткарларының бела саздан үз дөндәрәндә; 3. Жагуб саза- додуры аддымлады. Бу бақири аәти- тин өз гара көjnәнине кириб тәніңа галмасына имкан вермәди. Әксине, онун һүснүнә нәғмәләр гошду, са- зын-сөзүн сәррәфы сөздән сазын һејкәлини үчалтды. Мәденийәтими- зин дашылығының олан бы ғәдим аә- тин ябансы тә'сирләрден горунуб саҳламасына көмәк етмәкка шашириң дараКа мүнүм бир милли вәзи- фәни јеринә жетирмәли олды. Бу фәалийәти һәр һансы истәйин әла- мәти кими јох, көклю ән'әнәләре со- көнмәjин бариз нұмұнасі кими ги-

метләндирмәлийк. Оның тарихи әһә- миyyеттінин бөйкүлгүнүн исә көлөчен нәслин өзү веречөк. Бу ھеч де тә- садүфән деjил. Чүнки Борчалы ашығ мүһиттінде дүнjaja көз ачан Зәлиханың бешири башында саз-чалыныбы, саз охунуб. Бу сәбәбден «ону» илк поетик дүjүлары мәhз саз һавала- ры үстүндө кекләнib.

1-чи апaryчы: — Шаир саза вүр- гүнлүгүнүн кекүнү белә ачыглаjыр: «Илк дәфә гулалым сас ешиденде аманын лајласына сазын зұмzумеси гарышыбы. Мән, демәк олар ки, ашығ Шенлийин, ашығ Садығын, Шаир Небинин, шаир Ағачанын, Әмраһын, ھүсейн Сарымынын, Ашығ Камәндә- рын сазы-сөзү илә дүнjaja көз ач- мышам».

2-чи апaryчы: — Вахтиле шаир ھүсейн Ариф исә бу бағыльығы белә вүргулаjырды: «Зәлиханың ма- жисы сазда йогрулуб. Сазын бозағын- дан ғопан одлу-алову симләрдән сүзулән зұмzумеси ону ше'рләrin- den ешиштәк олар. Сазда Зәлихан баш-шаша вериб пычылдаjында мә- нә ела қалиб ки, иики ше'р-сөнөт вүргүнү бир-бириjле дәрдләшир, бир-биринин һаянын чатыр, дадына жетир.

1-чи апaryчы:

Саз җашаýр әзилләр, бәмләр ичинде,
Өтән күнләр, көлән дәмләр ичинде
Бир аләмди бу аләмләр ичинде
Бизден соңра галана бах, галана!

2-чи апaryчы: — Зәлихан Жагуб җарадычылығында тәkәе сазы вәсф етмәк киfajätтәнмәjib үзү Дәдә Гортгудан бәри Үнис Имрә, Гара- чаоглан, Аббас Туғарғанлы, Гурба- ни, Хәстә Гасым, Ашығ Әләскәр кими сәнаткарларын адларының һөр- мәтәне хатыrlаjыр, ба'зен бүтөн тошгуларыны онлара һәср едир. Бу сисливание ән јүкsek зирвесини Ашығ Әләскәрдән бәhс едән «Көj- чәден көлән сасләр» поемасы тәш- кил едир.

1-чи апaryчы: — Мұасири олду- гу Ашығ Шәмшир, Азафы Микайыл, Ашығ Камәндәр кими сәнаткарларла үлфәт, үнсиijет саҳлаjыб вә мәгам чатанды онларла җашишмаси дә са- за, бу сәнәте олан дәрин һөрмәтдән ирәли қалиб. Инди шаир Зәлихан Жагубун ашығ Азафы Микайылла

бир җашишмасини кәнчләрин ifa- сында сизләре тәгдим едирirk.

Зәлихан Жагуб:

А) булғашына тәләсөн көзә,
Көнүмү олимдөн ал, յаваш Јери,
Төрпөнөр յеринден дылгарын мәни,
Сүрүшүр башында шал, յаваш Јери.

Микайыл Азафы:

Көзәлләр ешиглаj чаглаjан шамр,
Точаны да јада сал, յаваш Јери.
Гәлбимә баглаjан шамр,
А) ғара сач, бәмдә чал, յаваш Јери.

(Деjишмә ахыра ғәdәр давам ет- дидирилir.

1-чи апaryчы: — Деjишмә, һәр шеjдәn әзвал, ашығ поэзиясының мұасири шаширларимиздин җарадычылығы иле ғырылмаз әлагәләринин парлаг нұмұнасі кими диггәti чәлб едир. Гейд едән ки, бу рүнда җазыл- лан гошгулар Зәлихан Жагуб ирси- нин сәчиijәви әламәтләрindәn би- ридir.

2-чи апaryчы: — Бир заманлар 72 саз һавасы олдуғуны сеjләjirdilar. Апaryлыш тәдигитләр көстәрир ки, бу рәгем артыг 200-ү кечиб. Шаир Зәлихан Жагуб «Саз» поема- сында онлардан он бири һагында өз поетик дүшүнчәләрни шәhр едир.

1-чи апaryчы: — Ашығ мәчлиси- нин әдә-әрканиның көзләjен шаир саз һавалары барәдә мұлаһизәлә- синиң «Баш диваны» иле башлаjыб «Мұхәммәс» иле тамамлаjыр. Саз һавалары мұхтәлиf дөвләрәдә, а)ры-аýры үстад ашыглар тәрәfindeñ җарадылыb вә тәдигитләrарын гейд етди кими, һәр биринде дә «та- рихи кими, бар мәгам, һансыса бир дөв- рүн ичтима-сияси аса социал мә- на-ви тәләбләри җашаýр».

2-чи апaryчы: — «Саз» поемасын- да бу мәтләбләр бә'зән ачыглаjны, сазын саса инсан талеjинин ек- сә- дасы кими сәslәnir.

Нансы дағды әзизсөнни гар алан,
Нансы дүзүд чычқолыра саралан,
Кимди, кедиб әзизсөнни жар алан,
Көнүлләрни сиtәminи бир дә чал!
Ашығ достум «Дилгәmкәni бир дә чал!

(Гошгу «Дилгәmкәni» саз һавасының мушайиети иле ахыра ғәdәр охунур).

1-чи апaryчы: — Филологи тә- дигитлардан мә'lумдур ки, «Дилгә-

ми» һавасының җарадычысы ҟәhjә бәj Дилгәm олуб. ҟәhjә бәj Дилгәm XVIII асрин соны XIX асрин I җары- сында Шәмкир әразисинде җаша- jыбы. Дөврүндән, зәмәнәсіндән, сев- килисисин вәфасызылығында шика- жети олан ҟәhjә бәj күкүн рүhулу ше'рләrin мұаллифидir. Дилгәmин таlejindәki уғурсуслуглар гәмжик нотту һавасатын җарапасына сабәп олуб.

2-чи апaryчы: — Ашығ сәнәтиндә силимзә из гојан Әмраh Құлмә- мәдов узун илләр синаснда көз- дидирий сазына бorchу галмады. Белә ки, «Мансыры» һавасыны башында бу дүрнебогазылыj бөйк үстад. Әвлад дағы көрәnlәрлә, ер-көн җашда ата-ана иткәnlәрлә тез дил тапды бу һава. Бәлкә, ба, онла- рын аh-наласи үстүндә кекләndi- дән беледир. Пое마다 ғоша огул итираң Мансыр кишинин һарайы бу деjilәnләrә niшan верип:

Ини оғул иткәn —
Сәғлам бир чаны неjләр,
Версәләр ба, кинчә,
Бутов чанамы неjләр!
Дәм верdi дәдә Мансыр
Көзләрниң җашына,
Ағлады, лаја чанды,
Нава кәлди башына.
Сүсмәдә, јорулады;
Охудугча, охуду.
Сығышмады отгулус
Јурдуна, յұасына.
Денди бир қун наласи,
«Мансыры» һавасына.

(Ашығ Әмраhының ifa-сында бир лент җазысы сәslәndiriłip).

1-чи апaryчы: — Саз тәkәe мәч- лислерде диндирилмәjib, ел шән- гликләrindә бүлүп кими өтмәjib. Бу сеңрли аләттән башга мәтлә- бәlәр учып дә истиғада едилиб. Белә ки, халғымызын дар күнүндә, гей- рәт мәjданында икидләримизин һөмдәми, сирдаши олуб саз. Пое- мада сазын бу вазифаларина иша- рәләр вар:

«Мисри» мәнниң әjимдир!
Әзүма сыймагыны,
Дөjүшүм, мубаризәм.
Бу дүнjaja алову
Бир һөвасла көләjим.
Әр кими җашамагы,
Киши кими өлмәjim!

Бешімін башында,
Тамам иткіб-батардым
«Чандыран» савашында!

Дадағындан дүрр текүлөр.
Синосқиден мәчлислөр
Араз шах, Күр текүлөр.

2-чи апaryбы: — Саз наваларының тадигатчалары геід едірлөр ки, бәлкі дә, бу сәбабден «Мейдан навалары» айнанда умумиелешен «Мисрия», «Королуғ болуғуз», «Чанкى Королуғ», «Османлы Диваниси», «Мұхәммәс» кимі наваларын сәстәркибинде гылышын чинкүлтиси, аттарын аяг сасләр, кишинартсыз апaryбы мөвегдәедір. Жарандығы күндең бәрі гәһрәмәнның нәғмәлери нишајиет едән һәмін саз навалары заман-заман дәннәзлик, жениләзлик рүх тәрбијә етмішdir неслиларда. Бунун нағылесидир ки, Королуғ, Шаң Исаимәл кими гәһрәмәнләр мейдана сазла, гылышында атылардылар. Мәғам чатанда гылышын көрүлмөжін иши сазла жерінә жетірәлдір. Инди дә дағдарларда кәзән «Гылышын жарасы сагалар, соз жарасы сагалмаз» кими зәрб-мәсәл, бизче, физики вә мәнәни күчүн өздөттін ташыл едән бу алтәрләр тарихи функциясының жаддаштарда галан излеридір. Башта сөзле, һәнәјеңсиз мәнәни күчүнүн тәсдиғидір.

1-чи апaryбы: — «Саз» поемасының «Мұхәммәс» адлы ғиссәсіндегі классик ашығарлырызла җаңашы, XX жүзиллікдә өз сәнат мәңгүзәлери или инсанларыңа һәйрән едән сәнэткарларының үз тутулур. Онлардан бир нечесінін сизин ділгәттінезе чатдырыры:

2-чи апaryбы: — Ашыг, сәнаттінде өзүннәмәхсүс жері олан саз-сөз сәнэткарларының издан бири дә Азағфы: «Микайылдыр. Устад ашыг тәкіе Қемчәбасар ашыг мұнитіндегі деіл, бутын Гафразда бастағынан вә пешекер саз ифачылығы илә ад-сан газемшішдір. Мұдрик ет асғагалы тағиғ вә тағиғларда баҳмајараг, дөврүннан бүтүн ағырлығының гошгуларының генадларында поетик нарая чевира билирди. Бу нуранипираның сәнэткөңілдерінде ашыг мәнәләрі поемалының сәтирләрендегі белә әбділешіб:

(Мусиги)

Ахыт чајларының симләрки үсте,
Жағдым севинчиңін гәмләрки үсте,
Дәм көтир бу шириң дәмләрки үсте,
Дүйгүсүз үркідә нә баһар, нә йәз,
Жашы ки, сөн варсан, ай сөдеғли саз!

(«Гошгу «Баш сарытеле» һавасында ахыт гәдәр охунур).
(«Мұхәммәс» һавасы рүх женидән оядыр, әдеби-бедиң компазисијасының сона чатдығыны хәбәр верір).

ИЛЬАМ МӘНБӘЛІ—АЗӘРБАЙЧАН ФОЛКЛОР ГАЈНАГЛАРЫ

Есмира ШУКУРОВА.

Шәхрияр Азәрбајчан халғына, ғадым ақдадларының, улуларының бәдии тәғеккүрүнүн, дүйгү вә дүшүнчөләринин, үрек чырлының тауарларын, севинч вә гүссәсінин нишанәсі олан фолклор нұмұнеләринге, әншілердегің чапалары халғ әдәбијатына доғмалығы, жаҳынлығы, гајар севекиси иле сечилген шаирлардың мәдениетінде жаңылардың әншіләрдегің деңгелесінде дејір, адыны нишан верір, ежін заманда үткір вә әзәмәт бешижи һәйдәрбаба дағына вә бу дағын тимсалинда халғының дүлалары охујур, алғышшарыны дејір:

һәйдәрбаба, сәнниң көпкүш шад олсун,
Дүңиа варқен ағын долу дад олсун,
Сондай кечен тамыз олсун, әд олсун
Дәйнә мәнниш шаш олгын Шәхрияр
Бир емүрдүр гом үстүнә гам гана.

Шаир мәнзүмәнин I ғиссәсінің жаңа билимдерди, ки, заман көләмек, о, бир дә бу мәвзуда гаядағача вә соң бәндәрдә және да ашыг шеңринин һәмін еңәнәсінә садиг галараг, кимлијини, шәхсијатини ачыт-лајағар.

Шәхрияр II ғиссәдә, ежін заманда өзүн сазлы-сөзлү, шириң сөнбәттің ашыг саны; вә көләмеккә сәлеғелеріндегі олдуғы кими, ону вә сәнаттің севиб түймәтлендірәнәрләрин «Шәхрияр» дастаны жарадағына инаңыр. Еле бурадағча Шәхрияр жарандамағ дастаның һәзин, мелодик ахарла, шириң ләһәзәдә санкы бүнөвөрасынан гојур, мәнзүмәнин исә мөһүрбәндіннен вүрүр:

Ашыг дејәр: бир нальы жар вар имиш,
Ешіндиң оданың жаңар вар имиш,
Бир сазлы, сезулы Шәхрияр вар имиш,
Олар сенуб, онун оду сенмәйіб.
Фөлек чөнүб, онун чархы чөнәйіб.

Жарадылығы боју фолклор ән-әнәларине сөйкәнен шириң Азәрбајчан халғудаңының мин илләр бују ғәт-ғәттер жаратдың түкәнмелес бәдии сәрвәттін, мудриклик сәлтәнетиң гәдрини билмиш, орадан зәр-

Азәфти кирсе мейданы;
Бахышындан нур текүлөр.
Көзләріндегі од, гылышын,

көр дәгиглии илә инчилдер сечәрәк онлары естеткүн идеалына, бәдү мәғседине мұвағығы сурәттә жа-ол-дуғу кими, жаһуд да дәјишиәр әсер-ларине көтиришишdir.

Шаирин асарларине диггәттә жа-нашдығда, онун хейли нағыл, рәвәйет, дастан мотивлари, фолклор деім тәрзлери, бајаты, асталар сезәлери, зәрб-мәсәлләрден вә с. јүкsek сә-нәткарлығыла, јарадыци сурәттә фая-даландығыны көрүрүк. Ашағыдақы бешлиже диггәт жетирәк:

Гары нәнә кечә нағын деңәндә,
Күлас ғалыхын гал-башын деңәндә,
Гүрд кечинин Шәңкулусын јеңде,
Мәң ғајызды бир да ушаг опадым,
Бир күл ачыб, ондан соңра солајдым.

Илк баҳышданча Шәһриярын өзлебиди, фүсункар портрет жа-ратмаг гүдәті вә габибијети бу-тун өйдіншіліктер ила көрүнүр. Сәһи-фәләрә јерләшечек әһвалат вә је-һадиссаның ғынчам шәкилде, ейни заманда мүкәммәл, биткін ифаде етмәт устальығы, тәккәрарсыз сәнәт-карлығы охучуның ригтәт көтирир. Бу мисралар әксәр кәнд ушагларының јашадығы чанлы, фүсункар мәништәт мәнзәрәләренин һәјат сәһи-ләренин көз өнүндә чанландашыр вә санкы бир-биринден кезал үз табло јарадыр. 1. Шахталы, гарлы-човғун-лу бир гыш кечеси. Шиддәтле асен күлап гапы-пәнчәрелрі дејүр, дам-дивары аз гала јеринден тәрәпәді. Күлајын виылтысы кеченін зулмәт гаранлығы, нағынан сазағының жарат-дығы бир аз горхунч, вайнимәлі, әғсанәві бир мүнгіндә гары нәнәнин ушаглары курсуның дерд тәрәфинә јыгарал «Шәңкулум, Шұнкулум, Мәң-кулум!» нағылның данышмасы;

2. Нағылдақы: гурдун көлиб кечинин балаларының жемеси вә бу һәјән-чанлы мәгамының тә'сириндән ушагларын көзләрни кенин ачарал гапы-пәнчәрәжә бахмасы, је'ни, ай аман, бирдән гурд көлиб бизи дә је'жәр! — тәшвиши; 3. Эн һәјәнәт, бу өлчат-маз, шириң күнлөрі дәни һәсраттаған вә о күнләре бир күлүн ачыбы-солдуғу заман мүддәттін дә олса, гајыттараңызының јәшәшан иктијар, нұраны бир гочанын, устад шаирин таблосу. Шәһриәр бу биткін вә ча-зибели мәнзәрәні жаратмагла ағ-

бирачк һәнәләримизин күрсүлү-төвлү өз өзевінде өз севимін һәвәләри-ни етрағына ығыбы нағыл, дастан, билмәче, күлмәче дедији, һәр шеин өз ғәрәпкінде көрүндүү әски чаглар-да бир нең кечиминин бә'зи ән-әнәләринин унудулмагда олдуғу мусар һәјат тәрзинин сәтирләтү мүгајисасыны верир.

«Жалған дүнің» ше'рини дә шакирд-ларин диггәттән чатдырмаг мәсәдә-мұвағидир:

Сөнә Гаруңлар алғанды,
Гызындан теппі гелләнді,
Бетіб зұлмәтө гүләнді,
Олуб теппі галас дүні
Иккідәрнін башын јең,
Гочалар бозбашын јең,
Тобирлорнін дашын јең,
Фузы йеңе галан дүні.

Көтирилен бәдии гајәни бела ай-динаштырмаг олар: Шаир әғсанә-неңдә истинадән демәк истәјір ки, мәнгешәм вәр-дөвләт, сәрәт сәни-би олмасына бахмажар, ифрат хә-сисликда ад чыхаран Гаруңлар (на-рунлар) соң мәнзилде кедәркән дүн-дән һән апардылар! Әлбетте, Шәһриәр һарын һәггиңде мәшінүр әғ-санәни хатырлајыр. Күла геїри-ади симметријиңе көре, Танры тәрәфин-ден өзәләндірүлмеш, јер айрыл-муш, бәйжүк хәзине сабиһи һаруны једди отаг ғызылы, ғоnum-әргәба, гардашлар арасында чекишиңе, ни-ғағ салан мәнфур мирабы иле тор-паг үдмушшур.

Мұдрик, фәлслеңе нәтижеләр ис-тер-истемәз шаирин јеңдәйдүлік-тында «Дәдә Горгуд» бојларының изләренин, дәрін тә'сирини гулагла-рымызыңа пычылдајыр. Горгуд «Дәдә де» шаиримиз кими дејірді: «Ганы ол өјдүкүм бәй өрәнләр! Дүнің мә-ним дејәнләр! Әңәл алды, јер киз-ләди; фани дүнің јеңе галды!»...

Шәһриәр бә'зән әғсанә, жаҳуд рәвәյеттә өләгәдәр образларда, һәм-чинин образларда бағыл тәһкијәлә-рә бәдии идеалындан, мәседиден асылына оларға мұхтәліф бұғаш ал-тындан жанашир, әғсанәнин бу вә ја дикер хүсисүйеттә, дашишыны мә'-наја ишүш салып, һарут, әрүт вә Зәһре, Үсініф вә Зүлејха, Сулејман вә Билгеліс, Мәһмуд вә Ајаз Мусаның асасы, Шәғгүлгемәр, Нуһ пейғембә-

рин гарғышы, 1:әлиле вә Җимнә, Вејс вә Рамин, «Беңәрамын таң алмасы», Сүмүрг фәнді вә с. бу силсиләдән-дир. Шаир бу әғсанә, рәвәյет вә әсатирләрлә бағыл образ вә һәди-сөләрә тохуң, өзх вахт бу вас-санна, истинад жерина дүшүр; тә-билиji, тәравети иле гаршия го-јулмуш мәседид, амалы ачылма-шина хидмат едир, «Сәһәндүй» поемасыны мұрағнат едәк:

Зәһранин гәсри брилjan насыры
ниңди, јагут,
Гәсри чадуду, мүһендислері
нарут иле Марут,
Орда Манн дајынбы, галимш
о сүртлөрө мәбінү.

Әғсанәнә көр, Зәһрә (Нәнид) ул-дузу (Венера планети, көззәлкі, мү-сиги вә сеңір, чаду илаһәси — Е. Ш.) көззәллікә тајы-барәбәрі олмајан, چалығы (гавал چалармыш — Е. Ш.), шен, мәс'үд бир гағын ишши, Тан-рыжын жерде көндәрди ики мәләк, һарут вә Марут ишвәкәр Зәһрәни көрдүкдә она вүрүлүр, ашиг олурлар. Зәһрә ханымы һејран га-ларажар она сеңір, чаду вә тилсім өј-рәтдикләріне, шығбазылғы етдиклә-рине көра һәр икі мәләк. Танры тә-рағиндан өзәләндірүлір, ганад-лардан мәйрүм едилрә вә әғсанәнәві Бабил гүйсүндән башылашығы асы-лырлар. Көззәллік, мүсиги вә шән-лик, сеңір илаһәси, али ғаваллы Зәһ-рәни исе үйри-гылмалларда шығбазылғы етдійнә көра Танры өзәләндірүлір жәрден көжә говур вә о, Ве-нерә планетине, Зәһрә үлдүзүнә чөврили. Классик поэзијада һарут, Марут, Бабил сеңір әғсүн, тилсін ремзи кими кениш шәкилде ишле-дилір.

Кечелеп орда күмшәндән,
ғызындан әң күнүзлөр,
Но зұмруд кими дәғелдарды,
но мәрмар кими дүзлөр,
Но сары телли инеклөр,
но ала көзү әкүзлөр,
Ай нече ай кими үзлөр!

Охучу тәхәјүлүнә вә һағиғасын-архаланан шаир жөнін бир хатырлама маңеви едир, бәйжүк сәлағи улу Низами кими...

Алакезүл әкүзлөр, сары телли инеклөр епитети даһа бир мифоло-

жи тәсәввүрү јада салыр: Әсатира көр, жер күрәсінин өкүзүн үзәрнә дајамасы һеч да шүбәнә дөгүр-мур. Тарихи дәрін гатларына енен шаир демәк истәјір ки, Боз өкүз, Гара өкүз, Сары инәк, Гызын инак кими нағыл персонажларының да бу тарихи инанында вә ғәдім заман-ларда өкүз әски түркларин төтем кими дәрін «тігайдындан җарана билачәйнин унұттамалығын».

«Сәһәндүй» асарында фолклор гајнагларындан Шәһриәрән жарады-чылығы бағрәләнмәс фактылары бол-болдуру.

Классик ше'рда, халы поезиянында да олдуғу кими, шаирин поезиянда «Дәдә Горгуд» ән-әнәләри-нин изләри айын көрүнмәккәдір.

Билдијимиз кими, адгојма Азәр-бајчан халғынын ән ғәдім мәншәт мәрасимләріндан биридір. Бу мәрасим интибән абиәді, фолклор-музум ичиңиси саялан «Китаб-Дәдә Горгуд» дастанында даһа долгун экс-сәда тапышшыр. Дастан бојларында әкесар гәһрәмәнләр иккілік вә шұчаёт көстәрдикдән соңра Гор-гуд дәдә голуғ чалып, бой бојлайыр, сој сојаляйыр, иккіләрде ша'нине жа-рашан адлар верир: Бейрәк, Басат, Буган вә с. Шәһриәрьын гәһрәмәнін женилім ағидә сабиһ шаир Булуд Гарачорлу Сәһәндә иса әрәзім ола-раг Сәһәнд дағы өз адыны бәхш ет-миш, о да бу шәрәфли адь лаја-гәттә дашынышшыр. Шә'р сұлтаны ше'рин, әдібин «Шаһ дағын» шаир Сәһәнд вә учалығы, гәлбилиji, әз-әмети иле үлдүzlара, көйләрә көманд аттан мәншәтәм Сәһәнд дағы өз бир-бириңин шәһретини јүксәккәрә, Да-мавзанд дағына галдырып, һәтта бу дағ о шөберти саҳләдигына көра шаирдән бач, хәрән алып, илаһи-ле, танрыя жағушур, ондан арзуда-лыгларыны диләйр.

Дәдә Горгуд саски алдым, дедим:
Архамды, икандым, —

Фикримизчә, шакирләрә Шәһри-әрән дини мәвзуда јаздығы асар-ләр бирәрдә дә мә'лumat вермәк жерине дүшәр.

Билдијимиз кими, шаир Кәрбәла мүсібатында дини әтіге өзүнде һәлак олан шәһидләрә дә мәрсіе, нөвеңе жағымыш, устальыға тәләмін жа-ратмаг мәнәрәтини көстәрмишdir.

«Реһіләти-хәтми-Рәсүл» нөвәсисин-дә шаир языры:

Мұслымнан дөрд нәфәр

мә'мән олуб Сәлман тәк,

Жүсінин ашы дүшер

дибде Зүлејха башына.

Көлкесиң тачки-сөздөт бүшәдәт шөвгі,

Өзу бир гүш ки, ғонук

Сидрау Туба башына (с. 172)

Бириңиң бейтіде Жусиф вә Зүлејханын мәнәббеті барада мәшүр рәвайәтін ишара едір. Жери көлмишкән, «хәйдәрбаба» салам» мәнзүмәсіндегі Жусифлә бағыл бешиңін дә бурада тыңырламаг мәгәседимизи даға айдан ачыламаг учун жәрдымсыз олар:

Нәйдәрбаба чәкдін мәни көтиридин,
Жүрдүмзә, юшамыза жетиридин,
Жусифшын шашаң итиридин,
Гоча Жатуб қиткисем дә, талубсан,
Говалияб гурд ағымдан гапубсан,

Шәрәгәддійатында Жусиф көзәллик вә мә'нәни паклығ, сағылғы, Зүлејха исе ешг вә ентирас, шәһват рәмзи киммә мәшүрдүр. Онларын белалы еши ғыр сырға асәрләрдин, еләче да «Жусиф вә Зүлејхан» дастаңынын пәрвәриш тапмасына тәкан, мөнбәзу вермишdir.

Белә ки, Жәтуб пейжәмбәр көзәл вә ағылшын оғлу Жусифи һәдсиз дәрәчәда соҳа сөвидиңдән, гардашлары пахыллыг едірләр. Оны көзәнтије чыхарактар алладыр, гүйіа салырлар, аталарына исе Жусифи гурд (чанаавар — Е. Ш.) једи, — дәйрләр. Мисирә кедән карванын сарбанлары Жусифи хилас әдәрәк Мисир фир'онуның Әзиз бәйж ғул кими сатырлар. Әзиз бәйж дә арвады Зүлејханы көркөк бир көнүлден мин күнде бу кәнәе ашиг олур, лақын Жусифи ешигина тәсліп өдә билмир. Гәзәбләнән Зүлејха ханымына бәйттан атараг зинданда салдырып. Бир соҳа мачәралардан соңра Жусиф хилас едилir, Зүлејха ханымы севәрәк онунда евленир. Шәһријар һәмин мәшүр ешг дастаңына истинад әдәрәк демек истәтиж ки, Аллаһыны изни иле дәрд мұслыман Аллаһа, ислама, дина, өзләрini тамамилә фәда етимиш, Танры дәркәнінән говушмаг учун илаһи сөвики тутулмышлар, нечә ки, Жусифи ешигі Зүлејханы бүсбүтүн ту-

кетмиш, иктијарыны әлиндән алмыш, севда дәленис етмиши. Ве көстәрір ки, дин ѡолунда шәһид олан имамлар, фәдайләр исе нәһәјәт, шеһрәт зирвесине, еле учаалыға чатырлар ки, онларын руhy чөннен гушуна дәнәрәк, Гүр'ән тә'лимиме көрә, көйн жеддинчи гатында битен әзәмәтті, әфсанави Сидр ағачынын будагына ғонур. Сидр ағачынын будагларына ғонуб әжелешәнлер, өршә чыханлар исе жалныз мәлејекелердир. Демәли, Шәһријар шәһидләрни мәләклөр гәдәр уча, мүгәддәс вә сағ варлыглар сөвијәсінә галдырып, әфсанәлашшыдир.

«хәйдәрбаба»да Гоча Іагубун (Азәрбајҹан) ез итмиш оғлunu Тәһранда жашајан — Шәһријары таптамса гурд ағзындан гапарға она ғошумшасы фонунда вәтен торғызынын ез шаир өвләдинағына говушмасыны андајырып. Шифәни халы жарадычылығында, фолклорда бу күн дә жашамағда олан бу дики әфсанә вә рәвайәтләrin деталларыны әсәрләриңе кәтириәт шаирин бәдии естетик гаясияни бирбаша вә тәбии шекилде охуучу ашыламаг учун фолклордан есл жарадычы сәнәткар мәһәрәти иле бәйрәлендиңин шаһиди олүргү.

Шәһријар соҳа жүксәк бәшөрү дүшүнчә вә дүйгүларпа инсанын талын-дәғы, мүгәддәсләштириди дин вә таригатлар арасында айры-сеч-килијин мә'насызлығыны, инсанлығыны есл мәгсед вә амалына бу мәнфи тәмәјүлүн жабанчы, зәрәрлө олдурун дәфәләрле көстәрмешdir. Бәдии гаясисин охуучу даға айдан, даға сәлис чатмасы учун Шәһријар башша халгларын да талындырып пейжәмбәрләр, дини-тарихи шәхсијәтләрле бағлы һадисаләр, дини-әфсанәнәни көрүшләрле бағлы тәлемнілер да-вермәй кәрәккә сајымшыдир. «Дәрја еләдим» адлы ше'ринде шаир христианларын пейжәмбәри, Иса Мәсінә иле бағлы дини әфсанәләрден бирина — Исааны өз шағаверичи нағәси иле елүлери дирилтмеси нағасына истинадан тәләмнін бермешdir. Шәһријар by һадисе фонында бәдии гаясисини, амалыны ачылгајып, я'ни Иса Пейжәмбәр елмуш инсанлara ҹан, нәфәс вердиж кими, мән дә узүн заман даниышыг

вә һәнш дили кими гадаған олунмуш, санкы өлмүш Түркија—Азәрбајҹан дилинә јени һәјат вердим, гадаға бухваларындан чыгардым, һәм карларымы дөрма түркчөдө жазмаға сәфәрбер едәрәк мә'чүзә жаратдым:

Түркимин чанымын алымышы
һәјасыз тагут,
Мен һәјат алдым она,
һәттү үчүн эңә едәдим.
Фәйз-Рүхүлгүс олдум,
мәдәдим һафиз тәк,
Мен да һафиз кими
е'чазын-Мәсінә еладим.

Шәһријар халгының дини-мифология көрүшләринде, инамларында бу күн дә жашамағда олан җәүдиләрин пейжәмбәри Муса, сунн асасы вә Түрк-Сина дағында илаһи нурун тәчәлләсүс берәдә әфсанәләрә дә дәфәләрлә, мүхәтәлиф баҳын буғаңындан, жәндән жанашмыш, бәдии мәгсед вә амалынын мұваффәтијатты һәллінә наил олмушдур.

Дини әфсанәја көрә, җәүдиләрин пейжәмбәри Мусынан ики мә'чүзәсін вар имиш, Мисир Фир'онуны мұнаким едәрәк әлиндәки асаны жәре атмасы иле онун әждаһа чеврилмеси вә фир'ону мәһіт етмаси, һәмниң асанын гүрдәти иле Нил چаяны ики јерә бөлмәсі, иккінчи мә'чүзәсі исә сағ өлини чибинә салыб чыхарактарин алникин парлаг ишып, шүа сачмасы олуб. Әраббә «јәдібәјза» — ағ әл аналышы да мәнән бу һадисе-әфсанәже әсасен мејдана көлмишdir. Шәһријар Мусынан асасы иле бағлы әфсанә-детал васита-силә зүлм, истибад, һағызылыг вә әдаләтсизлијиң һәким сүрдүү дүнjanын сону олачығына, әқдада-ара чевриләрек мәзлүмларын, јоксулларын за留意лары мәнән едә-чөйине инам тәлгин едир.

Халғын аразусу һәмшә белә олмушдур ки, өлкәдә әдаләтсизлик, һағызылыг баш албы кетмәсін, өзбашыналыг олмасын. Халы әдәбийаты идеяларындан, ән'әнәләрinden бәйрәленен шаир бу мәсәләје тез-тез тохнур, заман-заман јени мотивларда әсәрләрini зәңкүнләшдири. Масәлән:

«Рәшәб иле «Нәвә»дән пәнчә
гоj «Рас пәнчәхү» үстө,
«Мүрәккеб хан едир, маһүр,
гоj Исрәфил ҹала сүри.

Мүәллим бурада Шәһријарының мусиги, мұғам билигиси олдуғуна жох, дини әфсанәја көрә, дәрд мәләкәнән бири олан Исрәфил вә онун суру-шәйпүру һағындықты тәсәвүрү мұғам дәсткәлларының арасында мәһәрәтә нәзәмә чакмәсінән дигәт жетирмәлидир.

Уstad Шәһријары һәйдәрбаба, Сәнәнд, Савалан дәғларын вә Афраза, «никидләр յүрдү Гағғаз», Аја, Күнәшә вә с. хитабла сез сојләиб, бајаты ширинлији вә ҹазибесинде асәрләр жаратмасы оғуз бабаларынын исламдан әзәвәл тәбиәтә, һәјвандара (од, су, торпак, меші, дағ, даш, даш, ит, гүрд, аслан вә с. ғәдим оғуз түркларинин өтігайдынан көрә, мүгәддәс сајылмышыр — Е. Ш.) си-тајишиңдән дөған инамларынын, ислам дининин гәбүл етдирилмәсін-дөн соңра шәрәктән асылы оларға тисмән дәйшимиш, лакин илкн мүтәддәслийни саҳлајан өтігайдларынын кендәшынысы олмасы ила бағылдырып. Мәнташәм һәйдәрбаба дағы да бутун әтрафа қандаларин етәтинын, чамаатынын сыйыначы, үмидкаһы, мүгәддәс инам јери олмушдур. Ғәдим инсанлар, оғуз һәјајты болу даға ата, гајыната кими сағы, һөрмәт көстәрмис, улу санымыш, мешәјә, сых орманларға ана кими сыйынараг мәскән салымыш, жашамаг имканы газанышлар.

Шаир халы һәјатынын ин'икасы олан шиғаһи халы әдәбийатына, фолклор нұмунәләрінән тез-тез мүтәчиши төмөнбәшари, дүнjanың сөнәт һөвләрини, еләчә да поэзијанын мајасында сәнәткарьи жетирен халын мәдәнијети, милли заман дүрүр. Әкәр милли мәдәнијеттән зәміннәнда жаратмасајылар, инди дүнjanы әдәбийатында Низаминин, Шекспирин, Серван-тесин, һәтенин, Пушкинин, Айтматовин, Ж. Амадунун, Р. һәмзәтовин, Күнанбаевин вә с. әсәрләрini вә лајигли јерини тута билмәзи.

ДИЛ ДЭРСЛЭРИНДЭ СӨЗ ВЭ АД ЈАРАДЫЧЫЛЫГЫНЫН ФЭРГЛЭНДИРИЛМЭСИ ҮАГТЫНДА

Айдын ПАШАЕВ,

Бакы Шәһәр Педагоги Кадрларынын Ихтисасартырма Институтунун
методисти, филология елмләри намизәди.

Ономастик (хүсуси) ад ярадычылыгы сөз јарадычылыгынын тәркиб ниссесидир. Ономастик ад ярадычылыгынын мүәјјөн ниссесини исе антропонимин (шәхс адлары) ад ярадычылыгы ташкил едир. Дилинг умуми ганун вэ нормалар эсасында јаранан антропонимләр апеллятив лексикадан фәргли олараг спесифик хүсусијәтләре маликдир. Буна көрә дә хүсуси ад ярадычылыгына мунасибәтдә бир сырь харни дилләрдә олдуғу кими, түркологияда вә о чүмләдән Азәрбајҹан дилчилигинде дә мұхтәслик фикирләр мөвчуддур. Одур ки, сөз вэ ад ярадычылыгың гагында мәддилләрин нәзәри билүлләрни даһа да кенишләндирмәк мәседиди бу проблем берәдә бир аз әтрафы мә’лумат бермәй лазыым билирик.

Азәрбајҹан антропонимијасында илк дафә 3. Садыгов «Азәрбајҹан дилинде шәхс адлары» адлы намизәдлик диссертациясында бу проблеми һәләттәнәр чальышыш, лакин бир-биринә зидд фикирләр сөйлемишdir: «Дүзәлтмә шәхс адлары иккى үсулла јараныр: а) дүзәлтма сөзләр хүсусијәтшәхс адларының чеврилир; б) мұхталиф морфология шәкилчиләр көмәй илә антропонимика даирәсінде садә адлардан жени, дүзәлтмә шәхс адлары әмәлә кәләр» (Кестарилан әсәр, Бакы, 1975. сәh. 108). Мұәллиф сонра кестәрлік ки, юл, сев, сог, горх, ден, дур формасында инсан ады олмадыбы һаңда, йолдаш, дурсун, йолчу, Севин, Севиндинк, Гсрхмаз, Солмаз, Дөнмәз кими шәхс адлары вардыр. һаңбуки бу хүсуси адларын эсасында юл, сев, горх вә с. сөзләр юх, йолдаш, дурсун, йолчу, севин,

севиндинк, горхмаз, солмаз, дөнмәз кими умуми сөзләр — апеллятивләр дајынр. Садәмә олараг, бу сөзләрдән хүсуси адлар кими истифаде олунмушудур. Башга сөзле, апеллятивләр лексик ѡолла онимләшмишdir.

3. Садыгов шәхс адларынын эсасен 4 ѡолла јарандыгыны гейд едир: 1) морфология үсул; 2) лексик үсул; 3) синтаксик үсул; 4) семантик үсул.

Азәрбајҹан дилчилигинде шәхс адларынын тәдгигина һәср олунмуш бир сырь монографияларда 3. Садыговун бу сәнәдәки фикирләрни давам вә инкишаф етдирилмиш, морфология ѡолла әмәлә көлән шәхс адларындан кениш бәнән олунмушудур.

Азәрбајҹан ЕА-нын мұхбир үзви, филология елмлери доктору, профессор Афат Гурбановун шәхси тәшәббүс вә фәдакарлығы иле 1986-кы илде индикى Н. Туси аднина АДГУ-да јарадылан Ономастик Мәркәз вә онун вахташыры кечириди ономастик конфранслар Азәрбајҹан дилчилигин көңч шә’баси олар ономастиканын инкишаф етдирилмәсендә, бу сәнәдә билүлләрин күтәүләшмәсендә мүстәкән рол ојнамышдыр. Бу конфрансларда морфология ѡолла дүзәлән шәхс адларындан бәнәс едән мә’рүзәчиләрләр (масалан: И. С. Агаев, Д. И. Велиев, С. Г. Исмаїловса, С. Нусеинова, И. Т. Мәммәдов вә б.) јанаши, онлары инкар едәнләрдә дә тәсадүф олунмур. Адлары чәкилән мұәллифләр апеллятив вә онимләрин спесифик хүсусијәтләрни нәзәре алмадан бүтүн шәкилчиләр антропонимләр дүзәлтмә адлар һесаб етмишләр. Онларын фикринчә, Ағасы, Ај-

дон, Сејлан, Лаләнда, Бәјим, Дурсун вә с. адлардаки мәңсүбийет, нал вә шәхс шәкилчиләри дә дә дүзәлән шәкилчиләр. Нәттә онларын ба’зиләрү Туту аднын да «түт» фә’линдән јарапдыгыны субут етмаја чалышылар. Әслинда исе «Түтү» ады фә’лдән јох, ейни адлы зоонимин антропонимләшмәсиси нәтиҗесинде әмәлә көлмишdir. Ба’зан мұәллифләрингү дүзәлтмә һесаб етдириләр бир сырь адлар исе сада гурлуша маликдир. Мәсәлән, Мәһмән (фарсча «гонаг»), Гылман (Мәләк ады), Телман (алман ады), Асисман (бүтөвлükde көй, сөмә), Сенубар (шам, күкнәр вә ja чичәк аддыры), шәкилчиләр һесаб едилән «чан» (Чанага, Чанәни адларында), «мир» («Әмир» титулунун гысалдылыш формасыдыр вә Мирнаға, Мирәләм, Ағамир вә с. адлары дашиjan шәхсәләрин сәйф олдугларыны билдирир), «әзер» (Зәрәгәлән, Зәришан адларында) вә с. һаңырда мүстәгил сөзләр кими да ишләнir.

Мә’лумдур ки, адеби дилимизәдә -ман (-мән) ила битан чоху сөзләр вардыр. Б. Әһмәдов «Сөзүн дајәри» адлы мәгәләсендә мән вә сөз вә адлардан бәнс етмиш вә «ман» һагында һаглы олараг јазыр: «Белә сөзләрин сонундакы «манын» һаңысынын шәкилчи (һәм да бизим дила мәңсүб шәкилчи) олдуғын тәсдиғ етмак чөтиндер» («Азәрбајҹан кәңнәләри» гәзети, 2. 07. 1991). Мұәллиф Азәрбајҹан дилчилигинде бу вакта ғәдәр һагында бәнс олунмажаң бу шәкилчи бараңа орижинал фикирләр сәйфәнешdir. О кестәрик ки, Әһмән («әғли иман» сөзүндәндир), Гылман (арәбче «гулам» сөзүнән әмидир), Салман вә Сүлејман (Јәһуди дилиндәк «Соломон» аднын фонетик чөтәндән дәјишиләрниш формасыдыр), Хураман (фарсча зәриф јеришли гызлара дејишир) вә с. адлардаки «ман» шәкилчи дејил, дилимизә еле бу формада көмешидir.

Ени сөзләрни Рәһман (өрәбчә шәфәтли). Нәриман (кәрәк фарсча өрәк дәвә; икид, чәсур, гәһрәман дәмекдир. Нәриман ады «мәнним дәвәм» јох, «гәһрәмән» мә’нисында ишләнir), Фәрман («Фәрр» өрәбдәрләр, ишыг, нур кими изаң чө парлагыг, ишыг, нур кими изаң

олунур вә ад бүтөвлük «мәним ишыгы» мә’нисында ишләнir), Елман (елин мәни вә ja ел адасы), Гочамен (гоча адам, ел гочасы), Атаман (мәнним атам вә ja ел атасы), Гәһрәман (бизә елә кәләр ки, «гәһрә» Крым ханларынын 300 илдән чох истифадә етдикләрни вә икид, гочаман, ал да мә’нисында олан «кара» ти тулунун фонетик чәтәндән дәјишиләрниш формасыдыr. Ад бүтөвлük «мәним икимдән» мә’нисында ишләнir. Еңтимал ки, рус дилиндәки «герој» сөзү дә бу титулдан тәрәмишdir. Еңтимал ки, «мани» Б. Әһмәдовун дедији кими, «чохлуг» мә’нисындан даһа чох «шәхс» анлајышы билдирир. Б. Әһмәдов кестәрик ки, «флагман» сөзүнүн «ман» мә’нисе алманча етирас, алудәчилик мә’нисында олан «манија» сөзүндән тәрәмишdir. Мұәллифин фикринчә, азман, шишман, атаман, гочаман, ялман, орман вә с. сөзләрдаки «ман» бир гајда олараг чохлуг билдирир (кестәрилән мәгәлә).

Азәрбајҹан антропонимијасынде соң илләрдә антропонимләрн морфология ѡолла әмәлә көлмәснин инкар едәнләрин саъи чохалмагдадыр. Мәсәлән, Б. Әһмәдов «Шәхс адлары вә лексик семантик сөз јарадычылыгы адлы мәгәләсендә шәхс адларынын 4 үсулла јарандыгыны кестәришdir: «1. Умуми сада сөз хүсниси шәхс адына чеврилир; 2. Шәкилчи умуми сөз садәләшәрәк шәхс ады кими ишләнir; 3. Мұрәккәб үмуми сөз шәхс адына чеврилир; 4. Җүмәлә шәхс ады кими ишләнir; 5. Җүмәлә шүрүлүшүнән шәхс адына чеврилир» («Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри» топлусу. II чилд. Бакы, 1988. сәh. 45).

Мә’лумдур ки, С. Чәфәров Азәрбајҹан дилиндә сөз јарадычылыгынын үч үсулуну кестәришdir: 1. Лексик ѡолла сөз јарадычылыгы; 2. Морфология ѡолла сөз јарадычылыгы; 3. Синтаксик ѡолла сөз јарадычылыгы («Мұасир Азәрбајҹан дили» китабы. Бакы, 1982. сәh. 134—209). Фактлар кестәрик ки, ономастик ад јарадычылыгы апеллятив сөз јарадычылыгындан фәргләнir. Азәрбајҹан дилчилигинде хүсуси ад јарадычылыгына аид апарылмыш тәд-

гигатлары үмүмиләшдірәк белә гәнаәт көлмәк олар ки, ономастик, о чүмләдән антропонимик ад ярадычылығында әсасан үч үсүлдан истифада олунур: 1. Лексик үсулла ад ярадычылығы; 2. Синтактик үсулле ад ярадычылығы; 3. Дикәр онимләриң антропонимләшмәсі жолу ила ад ярадычылығы.

1. **Лексик үсулла ад ярадычылығы.** Лексик үсул ад ярадычылығында ең кенин яйылыш үсүлдүр. Бурада лексик вәнидләрдән әсл адлар кими истифада олунур ве онлар бејүк һәрфлә язылыр. Лексик вәнидләрлә олардан дүзәлен шәхс адлары ононим олур. Деишлиши ве язылыши ejni олан, лакин мұхталиф лексик мә'налар билдириң сезләре ононим сезләр деижири: чај (гүру), чај (ахан); топ (силах), топ (ојун үчүн) ве с. Лексик вәнидләрлә олардан дүзәлен әсл адларын ононимлижәндә исә мәүәјән форма фәрги вәрдүр; лексик вәнидләр кичик, хүсүс адлар исә бејүк һәрфлөрле язылыр. Бу ононимлий апелјатив сезләрин ононимлижәндә фәргләндириң әсас чәһәт дә мәңгүл бундан избәрәтти.

Апелјативләрдән лексик юлла ад ярадычылығында лексик вәнид ве әввәлки мә'насындан узаглашыр ве ономастик мә'на кәсб едир. Бу заман сезүн ономастик мә'насы өн сирәја кечир, лексик мә'на исә архада галъю. Бела адларын һансы сөздән дүзәлдүйни асанылға мәүәјәнләшдирәк олур. Демек, апелјатив сезләрин, әсасән, бир лексик мә'насы олдуғы һәлда, онлардан дүзәлен шәхс адларынын кими ве даһа чох мә'насы олур. Мәселән, «Шәһин» апелјативиндән дүзәлен Шәһин адыйнин лексик ве ономастик (антропонимик) мә'насындан башка, іене бир неча мә'насы вәрдүр: а) Дикәр хүсүс адларла мугайисәдә антропонимидir; б) дикәр антропонимлөрле мугайисәде әсл аддыр; в) гадын ады ила мугайисәде киши адыйдир ве с.

АЗәрбайҹан дилинда апелјативләrin (умуми сезләрин) антропонимләшмәсі жолу ила амале кален әсл адлар чохдур. Онлары ашағыдаңы кими групплаштыраг олар:

1) Сада апелјативләrin антропонимләшмәсі. Бу заман әсасән шәхс

ады кими истифадә үчүн јарарлы олан мұхталиф мә'налы сада апелјативләрдән, хүсүсен исим ве си-феттәрдән әсл ад кими истифада олунур: ясәмән—Ясәмән, улдуз—Улдуз, заман—Земан, полад—Полад, ягут—Ягут, кәклик—Кәклик, төгрүл—Төгрүл; алым—Алим, үмид—Үмид, үлви—Үлви, тәране—Тәране, илдәрүм—Илдәрүм, көзәл—Көзәл, ширин—Ширин, сары—Сары, зафәр—Зәфәр ве с.

2. **Шәкилчилүү апелјативләrin антропонимләшмәсі.** Бунлары да ики јөре айрым олар:

1) Лексик шәкилчилүү (дүзәлтүү) апелјативләrin антропонимләшмәсі. Бунлар әсасен апелјатив дүзәлтүү исим, фә'л ве сиfеттәрләrin лексик юлла антропонимләшмәсі нәтиҗесинде яранып: ѡлдаш—Јөлдаш, ѡлчу—Јөлчү, бејүк—Бејүк, севкили—Севкили, назлы—Назлы ве с.

2) Грамматик шәкилчилүү апелјативләrin антропонимләшмәсі: назлар—Назлар, ағасы—Ағасы, сөвөр—Сөвөр, дурсун—Дурсун, сөвіндик—Сөвіндик, тапдыгы—Тапдыгы—Бејләр—Бејләр, ханлар—Ханлар, јашар—Јашар, күләр—Күләр, мүлкүм—Мүлкүм, мәһин—Мәһин, рүхлан—Рүхлан, фәхрим—Фәхрим, ешгин—Ешгин, дашды—Дашды ве с. Бу нүмүнәләрдә әсл адларын әсасында дүрән грамматик шәкилчилүү сезләр насыра апелјатив сезләр кими дилимизде ишләнмәкдәдир.

II. **Синтактик үсулла ад ярадычылығы.** Bu вакта گәдәр мектеб ве елми грамматика китабларында ве бу мәвзузя һәр олунмуш мұхталиф теддигит асарларында мүрәккәб гурулуша малик шәхс адларындан да беңс әдилмешдир. Лакин бу заман синтактик үсулла яранан Құлверди, Әливерди, Минбашы, Аббасгулу ве саир кими адлар ейнелеш-гиллишdir. Һалбуки Құлверди ве Минбашы адларынын һәр ики тәрефи апелјативден, Әливерди ве Аббасгулу адларынын исә биринчи компоненти онимдән (антропонимден) избәрәтти. Дилимизде һәр ики тәрефи хүсүс аддан избәрт олан адлар да аз деијилдер. Мәселән: Мәһәммәди, Ибраһимхәлил, Әлиһәсен-

вә с. Азәрбайҹан дилинде синтактик

үсулла яранан антропонимләр чохдур. Онлар синтаксисин ганун ве нормалары әсасында формалашып, Синтактик үсулла яранан антропонимләр форма ве ја гурулушуна көрә фәргләндүү үчүн онлары ики групта айрым олар: 1. Мүрәккәб сез. формасында оланлар; 2. Сөз бирләшмәсі формасында оланлар.

1) Мүрәккәб сез формасында олан антропонимләрин компонентләри мұхталиф апелјатив ве онимләрдән избәрт олдум кими, онларын арасында мұхталиф синтактик әлагәләр дә мәвчүддүр. Бу баҳымдан онлары ашағыдаңы шәкилде групплаштыраг олар:

1) Табесизлик әлагәсі ила дүзәлнеләр. Бу вакта گәдәр Азәрбайҹан дилинде табесизлик әлагәсі ила яранан антропонимләрнән һагында этаффлы мә'лumat верилмәшишdir. Лакин фактлар көстәрик ки, бу чүр адлардан кенин истифада олунмагдадыр. Компонентләрнин апелјатив ве ја антропонимләрдән избәрт олмасынан көрә онлары ики јөре айрымраг олар:

a) һәр ики компоненти апелјатив-ле ifade олуннанлар: даш, дәмір—Дашдәмір; ата, бала—Атабала; ага, беј—Ағабеј; ал, гаяшт—Алгајыт; ата, киши—Атакиши; гыз, нана—Гызнана, Нанатыз; башы, тыз—Башыгыз; нана, бачы—Нәнәбачы; күл, чичак—Құличык ве с. «Күличык» адыйнан әсасында «күл» ве «чиҹак» апелјативләри дүрүр. Бу сезләр һәм айрылышыда, һәм де «күл-чиҹак» формасында дилимизде ишләнмәкдәдии. Бу мүрәккәб апелјативин арасында табесизлик әлагәсі мәвчүддүр. Апелјатив антропониме чөврilen заман дефис атылыр ве о, бејүк һәрфлә язылыр.

b) һәр ики компоненти антропонимләрдән избәрт оланлар: Мәһәммәтәғи, Мәһәммәтәғи, Мәһәммәтәғи, Әлимәммәт, Мәһәммәтәғен, Әлиһәсен, һәсәнәли, һүсәнәли, Әлиһүсән, Мәһәммәдказым, Мәммәдреза, Гасымәли, Әлирга, Мәммәдсадыг, Ибраһимхәлил, Құнай, Айқун ве с. дәхилдир. Бунлары да ики нөвү вардыр:

1) Ақиоантропонимләр: Адәм, һәвә, Даудүл, Јаруб, Җусиф, Җунис, Идрис, Сулејман, Ибраһим, Хәлилүлла, Исмаїл, Салең, Муса, Исекендер, Иса, Рүхулла, Мәһәммәт, Әхмәт, Мәһмүт, Расул, Мұхтар, Әли, һәсән, һүсән, Казым, Мәхди.

Белә адларын биринчи компонентин илк һәрфі бејүк, иккىнчи тәрефи иса кичик һәрфлә язылыр. Бу да мараглылыр ки, табесизлик әлагәсі ила яранан белә адлар, әсасен, Мәһәммәт пейәмбәр ве имамларын адлары ила әлагәдәрдүр.

Табесизлик әлагәсі ила яранан мүрәккәб апелјативләrin антропонимләрнән ила мәjdана көлән антропонимләр апелјатив әсасы олмалығында мұхталиф синтактик әлагәләр дә мәвчүддүр. Бу баҳымдан онлары ашағыдаңы шәкилде групплаштыраг олар:

2) Табелилек әлагәсінә дүзәлнеләр. Азәрбайҹан дилинде табелилек әлагәсі ила формалашан мүрәккәб адлар чохдур: ала көз—Алакөз, күл әңдәм—Құланда, күл әңаң—Құләнаг, ал әңаң—Алјанаг, гара тел—Гарател, сары көйнек—Сарыкөйнек, сары тел—Сарытел, күл гыз—Құлгыз, күл әғлан—Құлғолғыз, гара кила—Гаракила, гызылкул—Гызылкул, күл бала—Құлбала; Құлүсейн, Ағаһүсейн, Баланәсән, Ағаәли, Ағарза, Шаһраз, Әлибала, Миразәли, Әлимирзә, һәсамбала, Әлиага;

III. **Дикәр онимләrin антропонимләшмәсі јөну ила ад ярадычылығы.** Буна семантика үсүл да демек олар. Назырда дилда мәвчүд олан дикәр хүсүси адлардан шәхс адь кими кенин истифада олунур. Онимләrin семантика чәһәтден әвәлли функциясыны дәјишиб шәхс адь кими ишләнмәсина елми әдебийдат «ономастик антропонимләр» деййил. Онлары ашағыдаңы кими групплаштыраг олар:

1) Ақионимләрдән антропоним кими истифада олунмасы. («Ақионим» — јунаңчы «акион» (мүгәддәс) ве «оним» сезләринин бирләшмәсінән әмәлә көлмиш («мүгәддәс адлар») дәмәкдир. Бура мүгәддәс һесеб әдилән յөрләрин, пејәғамбәр, имам, хәлифе ве онларын өвләдләрүүнүн адлары, өлтөтләри ве с. дәхилдир). Бунлары да ики нөвү вардыр:

1) Ақиоантропонимләр: Адәм, һәвә, Даудүл, Јаруб, Җусиф, Җунис, Идрис, Сулејман, Ибраһим, Хәлилүлла, Исмаїл, Салең, Муса, Исекендер, Иса, Рүхулла, Мәһәммәт, Әхмәт, Мәһмүт, Расул, Мұхтар, Әли, һәсән, һүсән, Казым, Мәхди.

Рза, Гасым, Билгејис, Мәріем, Әмінә, Фатима ве с.

2) Ақиотопонимләр: Мәшһәд, Нәчәф, Мәдина ве с.

2. Мифонимләрдән антропонимләр кими истифадә олунмасы. «Мифоним» — юнанча «миф» ве «оним» сөзләrinindan дүзәлмиш ве реал нәjatda мөвчуд олмајан инсан (мифантропоним), нејван, гуш (мифозоним), битки, мејвә (мифофитоним), чоғраfi-әразi (мифотопоним), космографик (мифоперсоним) ве с. објектләrin ады мә'насында ишләнir). Сәмәндәр, нұмай (мифозоним) — әфсанави гуш адлары, Ризван — ғаннэтин бағбаны, Гылман, Малик — ғаннэтин гаплычысы, Җәбрайыл, Микайыл, Исарапид (мәләк адлары), Нұру, Пари, Мәләк, Мәләккә, Җәннат (мифотопоним) ве с.

3. Етномнимләрдән антропонимләр кими истифадә олунмасы: Әфшар, Сабир, Әзбек, Гачар, Әфган, Азәр, Ҳазэр, Бајандур, һәбәш, Огүз, Туркан ве с.

4. Титул ве фәхри адлардан антропонимләр кими истифадә олунмасы: Елхан, Тархан, Ҳөгәни, Атабеј, Баһадыр, Һәйм, Әмир, Шәһзадә, һаны, Сеид, Аға, Мирзә, Әмирзәдә, Султан, Паша, Вәзир, Малик, Мәлика, Ҳәны, Бикә, Бану, Нисәве; Шамседдин, Әлладин, Ғөхрәддин, Нураддин, Ҳөјәддин, Җәмаләддин, Зијәддин, Елмәддин, Баһаддин, Мәһҗәддин ве с.

5. Әфсанә, фолклор ве бәдии әдәбијаттагы гәһрәмәнләръының адларындан антропонимләр кими истифадә олунмасы: Әфрасијаб, Исфандијар, Рустем, Сөһраб, Логман, Гарахан, Неман, Хосров, Фарнад, Шириуә, Мөнчүн, Тайир, Қарәм, Гарип, Қундуз, Оттај, Айдин, Ширин, Шәкәр, Фирәнкис, Лейле, Азадә, Җөһөр, Әсли, Севил, Зәрникар, Құләр, Солмаз, Құлуш, Алмаз ве с.

6. Топонимләрдән антропонимләр кими истифадә олунмасы. Елми әдәбијатда бина «топоантропонимләр» дейләри: Тебрән, Тәбрис, Ҳәйбәр, Багдад, Софија, Мәдина, Гәтире ве с. (ојкоантропонимләр). Мисир, Ширван, Мисирхан, Адыкүн, Турән, Мұған, Ғарғанә, Асја, Шәргија ве с. (хороантропонимләр). Араз, Ҳәзәр, Җеңүн, Сеңүн, Ғарғанә ве с. (инд-

роантропонимләр), Савалан, Гошгар, Ҳималай, Алтај, Елбрус, Қазбек (ороантропоним), Вилајет, Мәркәз, Малал, Дәвәләт, Мәмләкәт, һүријәт, Гәјә, Дағла, Әммираја, Сәрнәд, Орман, Дәрja, Сәһил, Месме (бәнд), Мәрзийә, Дијар, Шәләле, Әбһи, Әбһијә ве с. (топонимик терминләрden әсл әд кими истифадә олунмасы).

7. Астроним ве космонимләрдән антропонимләр кими истифадә олунмасы. «Астроним» — юнанча улдуз, планет, комета, «космоним» исә космик фәзанын мүәјјен һиссәсәнин — улдузлар системинин, бүрү ве жа галактиканын хүсүси ады мә'насында ишләнir: Улдуз, Улдуза, Шәғәр, Сәмәјә, Җөһөр, Ңаһид, Ңаһида, Үлкәр, Ғәмәр (әрабчә Aj), Сәйяра (әрабчә «учан улдуз»), Ҳуршид (ғарсча Қунәш), Афтаб (ғарсча Құнәш), Һәдир (әрабчә 14 кечәлек Aj), Мәнһүр (ғарсча «Мән» — Aj), Мән-паре, Мәнгәтаб, Мәнгабан, Мәнгру, Һәнгәр, Һилал (әрабчә «Ајлара»), Үғұр ве с.

8. Хрононимләрдән антропонимләр кими истифадә едилмәс. «Хрононим» — юнанча «хронос» — заман ве «оним» сөзләrinin бирләшмәсендән дүзәлмишdir. Елми әдәбијатда буна «хроноантропонимләр» дейләр ве бура анчаг тарихи қунлар ве бајрам адлары нұмұна көстәрдилер. Ләkin заман анлајышы билдириләр әсл адлар ичәрисindә апеллятивләрдән дүзәләнләре да тасадүф едилләр: Азәр (әj ады), Ғеврал, Мәнәррәм, Ноңуз, Іанвар, Рамазан, Рәчәб, Мәйис, Ғурбан, Җаң, Апрел, Сүбни, Сабан, Сәһәр, Ғәнгар ве с.

9. Сәнәткарларын әдәби бәдии тәхеллүслерindән антропонимләр кими истифадә олунмасы: Ҳагани, Мәңсәти, Низами, Нәсими, Ҳәтәи, Ғүзүли, Видади, Вагиф, Вазеф, Сабуни, Закир, Шакир, Натаеван, Сабир, Җәвид, Мүштүғи, Вүргүн, Җошун ве с.

Мүәллимләр дил дәрсләrinde әләгәдәр мәвзултын тедриси ве грамматик тәһлили заманы шакирдләре баша дүшүләмәк сөвијәде ад јарәдчылығы һағында да мә'лумат вермөли ве онларнын адлар барәдә билгиләрини даға да зәникнеләшdirмәжә чалышмалылар

ӘДӘБИЈАТ ТЕСТЛӘРДӘ

1. Мән севмишәм онун
ала көзүнү,
Несиб ола бир дәм
көрәм үзүнү.
Жокса данышырыз
дилбәр сөзүнү,
Верибсизиз нә баш-баша,
дурналар!?

Бәндә һансы бәдии тәсвир васи-
теси ишләдилib?

А—бәдии хитаб, В— бәдии суал,
С—тәшбәh, Д—метафора, Е—тәк-
рир.

2. Дијари-гүрбәтde
мұдделәтди варам,
Кечә-күндүз чанан дејиб
ағларам.
Мән дә сизин кими
терибу зарем,
Еїләмәйин мәндән һаша,
дурналар!

Нечәнчи мисрада тәшбәh ишлә-
дилib?

А—неч биринде, В—I, С—II, D—III,
E—IV.

3. «...кинли, пахыл ве интигамчы
адамдыр. Сарайдақы мөвгейкіндән
истифадә едерек ҳошламадығы
адамлары арадан көтүрү», — нег-
тәләрин јерине М. Ф. Ахундовун
«Алданымыш қәвакиб» әсәринин һаны
гәһрәманинын адының жазмаг
олар?

А—Заман хан, В—Мирзә Сәдәрд-
дин, С—Ахунд Сәмәд, D—Шаһ Аб-
бас, E—Мирзә Ҷәһә.

4. «Инверсија» нәdir?

А—бәдии тәсвир васитәләrinde
бири; В—риторик суаллардан ис-
тифадә; С—сөзләrinin јерини дәйж-
меклә ифадәни гүвәтләndirmә;
D—әламетин шиширдилмәсі; E—
сөзләrinin тәкәри.

5. «Еїләмәз ашиги бир лутф
иලә хүррәм, я рәб,
Бу нә рафтардың
серви-хураманымда?
— бејтдә ән өн нәзәрә чарлан бә-
дии ифадә васитәләри һансылар-
дыр?

А—тәкрир, бәдии суал; В—бәдии
суал, бәдии хитаб; С—символ, бәдии
суал, D—тәшбәh, бәдии хитаб; Е—
метафора, мубалиға.

6. М. Ғұзуллинин «Лейлі вә Мәч-
нүн» поемасында классик ше'рин ән
оч һансы невүндән истифадә олу-
нуб?

А—гәзәл, В—гәсіде, С—мәснәви,
D—гитә, Е—мұрабеб.

7. Тәшбәh метафоранын охшар
чәhәтләри һансыларды?

1) тәшбәh вә метафора бәдии ифа-
де васитәләridir; 2) һәр икиси мә-
ғазыны нәлләрпәндән; 3) һәр икисин-
дә бәнзэйтмә var; 4) һәр икисин-
дә бәнзэйтән тәрәфләрдән бири иш-
тирак етмир; 5) һәр икиси бәдии
тәсвир васитәsidi; 6) һәр икиси
ифадәни гүвәтләndirmak үчүн иш-
ледилir.

А—1, 2, 3, 5; В—2, 3, 5; С—1, 4, 6;
D—1, 2, 3, 4, 5; Е—4, 5, 6.

8. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастан-
лары нечәнчи асрда жарыныб?

А—V аср, В—VI аср, С—VII аср,
D—VIII аср, Е—IX аср;

9. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастан-
ларынын Дрезденде тапылан алғас-
ыма нұхасы нә вахт жаъыя алынбы?

А—1050; В—1052; С—XII аср; D—
1054; Е—1055.

10. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастан-
ларында бојлар кимин дилиндән
сөйленилir?

А—әсәри жаъыя аланын; В—Бајанд-
ур ханын; С—Дәдә Горгудын; Д—
Газан ханын; Е—намә'lум шәхсин.

11. «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы
бојларын нечәсендә оғузларын бир-
лигindән сөйбәт кедир?

А—бүтүн бојларда, В—11 бојда,
С—10 бојда, D—9 бојда, Е—8 бојда.

12. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун аша-
ғыдақы бојларынын һансыларын
һадисәләр әфсанәви сәчије даши-
յыр?

1) «Дали Домрүл боју»; 2) «Байбу-
ранын оғлу Бамсы Бейрек боју»;
3) «Басатын Тәләкезү өлдүрдүй боју»;
4) «Ушун гоча оғлу Сәйрек боју»;

5) «Дирсә хан оғлу Буғач боју»; 6) «Салур Газанын евинин яғмаланма-сы боју».

А—1, 2; В—2, 6; С—2, 4; Д—1, 3; Е—5, 6.

13. Ашағыдақы сөзлөр «Китаби-Дәдә Горгуд»да кимин дилиндән-дири?

Отуз мин әр жағы көрдүмсә,
ота сайдым,
Гырх мин әр жағы көрдүмсә,
гајі бахдым,
Әлли мин әр жағы көрдүмсә,
әл вермәдим,
Алтыш мин әр жағы көрдүмсә,
сәксәнмәдим.

А—Дирсә хан; В—Буғач; С—Газан хан; Д—Басат; Е—Гараша Чобан.

14. Ашағыдақы өлемет «Китаби-Дәдә Горгуд»дақы оғуз иккіләрinden ким айдидір: «Атдың даш же-де дүшмәді, дүшсә де тоз кими совруларды. Дашиң дүшдүй жерде үч от битмәді».

А—Гараша Чобана; В—Дәли Дом-рула; С—Бамсы Бейрәе; Д—Газан хана; Е—Басата

15. «Оғузун ол киши тамам били-чисиді. Нә дерсә оларды, гајібән дүрлү хәбер сојләрди» — сөзләри «Китаби-Дәдә Горгуд»да кимин нағыннада?

А—Байандур ханынын; В—Газан ханын; С—Гараша Чобанын; Д—Дәдә Горгудун; Е—Басатын.

16. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун гән-ремәни Газан хан нәні Гараша Чобанын суннла биржә дүшмәнлә вұ-рушмасыны истемір?

А—Адіп чобанының она көмек еләмәсінін өзүк сыйындырымыр; В—Фикирләшири, оғуз бәйләри дејөрлөр; «Чобан олмаса иди, Газан кәфири мәглуб етмәдіз; С—Гараша Чобан іәралы; олдуғу учун; Д—Дүшмәні тәкбашына да олса, мәглуб едәвәжина архайын олдуғу учун; Е—Оғузун о бири бәйләринин кәлиб чыхачағына архайын олдуғу учун.

17. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастан-ларында гырх инча белли ызыла бир-лиқда јараланмыш оғлunu ахтарып тапан, онун јараларыны сағалдан, соңра ернін жағы дүшмәнлөрдөн хилас едән кимдір?

А—Бурла хатын; В—Дирсә ханын ханымыбы; С—Бану чичек; Д—Дәли Домрулун ханымы; Е—Селчан хатын.

18. И. Нәсиминин дөврүндө Азәр-бајчан ән соҳа һансы нәкмдарын есделе алтында иди?

А—Гызыл Орда ханы Тохтамышын; В—Әмир Теймурун; С—Әмир Теймурун оғлу Мираншашын; Д—Гарагојынұл һакими Гара Җусифин; Е—Ширан һакими Шеих Ибраһимин.

19. Нұруофиләр нағында дејілән ашығыдақы һансы фикир сәндири?

А—Нәрфләр мүгәддес несаб еди-лир; В—Аллаһла инсан еңилюшди-рилир; С—Өлкеки ідаreso етмәк иш-ларина гарышылмыр; Д—Инсан ән али вәрліг несаб едилир; Е—Бутун қайнат вәйдәтә көтүрүлүр.

20. И. Нәсими өз шे'рлөріндө қима (наға) ән жүкән гүмәт верір?

А—Аллаһа; В—Нәрфләре; С—ин-сане; Д—инсанна мәнбәббете; Е—дост-луға.

21. «Сығмазам» радиғиғи гөзә-линде И. Нәсими «мән» дедикдә кими нәзәрәт түтүр?

А—өзүнү; В—Нұруофиләри; С—су-филәри; Д—мүридләрini; Е—инса-ны.

22. «Кімсә күману зәннә илә олмадағы нағр илә билиш, һәрғи билан билир ки; мән зәннә күмане сығмазам». (Нәсими) — бейтиндән чыхан нәти-че?

А—Инсаны күман илә тәсөвүр ет-мәк (тәннімәг) олмас; В—Аллаһ дәрекүннәздәр; С—Инсан Алла-дәр; Д—Мен (јәни Нәсими) зәннә ва күмане сығмарам; Е—Кімсә Ал-лаһы дәрк етмәжә чалышасын.

23. Ашағыдақы мисралардан һан-сы рәчәз бәрінин «Мұфтәйлүн Мә-ғанлұм. Мұфтәйлүн Мағайлұн» гәл-бина уйғун кәлир?

А—Дилбара, мән сөндән айры тәндә чаны нејләрәм?

В—Мәндә сығар ики ҹашан, мән бу чанана сығмазам.

С—Ұзуну мәндән ниһан етмәк диләрсән, етмәкил.

Д—Заһидин бир бармағын кәс-сән, дөнүб һәғдән гачар.

Е—Олмасаиды ғәми-ешгин дили-виранымда...

24. Рәмәл бәрінин «ФАИлатүн ФАИлатүн ФАИлатүн гали-бина ашағыдақы мисралардан һан-сы уйғун кәлир?

А— Еј мүсәлмәнлар, билин ки, жар иш шоҳдур чәнан.

В— Қары бу күн Нәсимиәм, на-шиміәм, Гүрешиәм.

С— Билмәйірәм бу көnlүмүн фикри нәдір, хәjәлә нә?

Д— Җан неча тәрк еләсін, еј қан саны.

Е— Дүшдү жөн дәли көнүл көз-ләринин хәjәләні.

25. һансы өзабада 4. Мәммәдгу-луазадән илк гәләм тәрүбәсінин ады, жазылдығы тарих вә жері дүз көстәрилиб?

А— «Дәнабаш кәндінин әһвалат-лары», 1894, Нәһрәм.

В— «Чай дәстқаһы», 1889, Нәһрәм.

С— «Почт гутусу», 1887, Гори.

Д— «Чай дәстқаһы», 1889, Нора-шен.

Е— «Чай дәстқаһы», 1887, Гори.

26. «Молла Нәсрәддин» журналына ғид ашағыдақы мәлumatлардан неченелір жәншылдыр?

1. Илк нәмраси 1907-чи ил апре-ли 6-да чыхыб.

2. 4. Мәммәдгулуздә журнальдан әзәвлә гәзет бурахмаг истәйриди.

3. Тәһранда журнальны 8 нәмраси чап олунуб.

4. 4. Мәммәдгулуздә Тәбризде оларкә Сәттархан һәрәкаты ған ичинде болғулу.

5. Бакыда журнальны илк нәмраси 1922-чи ил нојабрын 2-де чыхыб.

6. Журналын нәшри 1932-чи илде дајандырылыб.

А—1, 4, 6; В—1, 3, 4, 6; С—1, 3, 4, 5; Д—1, 2, 4, 5; Е—1, 3, 5.

27. «Көзумүзүн габагында үрәкләр парчалајан Азәрбайжан математикалы дурур» Бу күн әр бејік вәтәннәр-вәрлик ораја көмек етмәкдири — сөзләрин 4. Мәммәдгулуздә һан-сы мүнесибдө җазырды?

А— Азәрбайжанда 1905—1907-чи ил ингилебинин мәғлубијети.

В— Азәрбайжанда иртиче иллөри.

С— Иранда Сәттархан һәрәка-тынын жаңырылmasы.

Д— Шеих Мәһәммәд Хијабани һәрәкатынын боғулmasы.

В— 9 җанвар 1905-чи ил Ганлы базар күнү.

28. 4. Мәммәдгулуздәнин «Да-наш кәндінин әһвалатларын по-вестинда гоулан проблемаләрдән һансылар жаңылышыр?

1. Гадынларының сијаси-ищтиман вә мәннөві һүргесзулығу; 2. Әзбашына-лығ вә ганунсузыл; 3. Тәнбәллик;

4. Фанатизм; 5. Авамлығы; 6. Зулма һәдис дәзүмлүк; 7. Мағрифилік; 8. Шүүрма керіде галанларының фасицизм.

А—3, 4, 8; В—3, 7; С—1, 2, 3, 8; Д—5, 6, 7; Е—3, 5, 7.

29. «Анамын китабында гардаш-ларды бирлаширән умуми чәнәтләр һансы өзабада дүз көстәрилиб?

А— Зәйналығы, идеалсызлығы, вәтәнсизлик;

В— Сијаси фәләијәт, савадлығы, вәтәнсизлик;

С— Рүсија гүллүг көстәрмәк, идеалсызлығы, вәтәнсизлик;

Е— Харичи һәкүмәтләрә гүллүг көстәрмәк, идеалсызлығы.

30. 4. Мәммәдгулуздәнин аша-ғыдақы әсәрләрінден һансы жаңыр бахымындан дикәрләріндөн фәрғләніп?

А— «Кишиш ојуну»; В— «Уста Зејнали»; С—«Саггаллы ушаг»; Д— «Бүз»; Е— «Алма».

ДҮЗКҮН ҖАВАБЛАР

1—Д 11—В 21—Е
2—Д 12—Д 22—С
3—С 13—С 23—В

4—С 14—А 24—А
5—В 15—Д 25—Д
6—С 16—В 26—В

7—А 17—В 27—С
8—С 18—С 28—В
9—В 19—С 29—А
10—С 20—С 30—А

Тәртиб едән:
Акыф МӘММӘДОВ,
педагоги елмалар наимизәди.

БУ САЛЫМЫЗДА

А. Ахундов — АДР-ин парламент дили	2
Ә. Гуліев — Ңејдар Өлиев әз Азәрбајҹан дили	6
Ј. Сейкод — «Китаби-Дәдә Горгуд» орта әли мәктәб тәдри- сінде	11
И. Бајрамов — «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларының тәдрижінде ономостик ваһидларын изашы	19
Е. Магсудов — Ана дили дәрсларында «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан истифада тәчүрбесінде	22
Ә. Бәдәлова — Гағгаз мұсылмандары гисиминдә Азәрбајҹан мұ- сылмандарына хітаб	25
Х. Мәммәдли — С. Рұстам јөрадычылығының тәдриси	28
В. Гурбанов, Ф. Каримов, У. Әміәдзәдә — Әдәбијатдан бир ну- мунәви ачыг дарсон тәсвирине даир	31
Г. Бабајева — Репрессия әзәдә тәнгид	35
Р. Мәммәдов, В. Тапдығоғлу — «Ара сөзләр» мөвзусунун тәдри- сінин фендахылы алғар аспекттері	40
Р. Нәчәрова — Дәрс мәраглыш гурууларса	44
Н. Ағајева — Әдәбијат дәрсліліктарының тарихи һағында бағыз гејдләр	46
Ч. Әлмієва, С. Аббасова — Тә'лімі рус дилиндә олан мәктәблә- рін VI сипти үчүн Азәрбајҹан дилиндән программа матерналларының тәхмини плannаштырылмасы	50
Ф. Хубанов — «Маним сазың дүңімі» мөвзусунда әдәби-бәдени композиция	55
Е. Шүкүрова — Илham мәнбәи — Азәрбајҹан фолклор гајнаг- лары	59
А. Пашаев — Дил дәрсләріндә сез әз ад јөрадычылығының фағләндірілмаси һағында	64
А. Мәммәдов — Әдәбијат тестлөрдә	69

Төснечи: АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӨҮСИЛ НАЗИРЛИЖИ.

Университет: Бакы — 10, Низами, 117. Телефон: 93-06-09.

Лигылмага верилмиш: 9.III.98. Чапа имзаланмыш: 21.IV.98. Кегыз форматы
70X108°/16. Гәзет калызы. Әдәби гарнитур. Йүксак чап түсүлү, учитнешер өзөрөм 4,5
Шәрти чап вераги 6,3. Сифариш 1335. Сојы 700. Гијмети 5.000. Журнал Азәрбајҹан
Республикасы Матбуат әз Информасија Назирлијинде гејде алынмышидир. Гејдіјат
нөмірәси 190.

«Азәрбајҹан» нашријатының матбәеси.